

Ο ΧΑΝΔΑΚΑΣ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

Η Βενετία ήδη στα μέσα του 16ου αιώνα διέρχεται περίοδο παρακμής και αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα στον πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό τομέα¹. Στο αποικιακό της κράτος εκτός από τον εξωτερικό κίνδυνο των Τούρκων, αντιμετωπίζει προβλήματα και με τους υπήκοους της, γεγονός που την αναγκάζει να αναθεωρήσει την πολιτική της και να προσπαθήσει να τους προσεγγίσει.

Από τις βενετικές αποικίες στη Ρωμανία η Κρήτη είχε πάντα ιδιαίτερη σημασία για τη Βενετία, όχι μόνο λόγω της στρατηγικής της θέσης, αλλά και για τα προϊόντα που προμήθευε στη Μητρόπολη. Κατά τον 16ο αιώνα η σημασία της αυξήθηκε ιδίως μετά από την απώλεια της Εύβοιας το 1470 και της Μεθώνης και Κορώνης το 1500. Μετά από την πτώση της Μονεμβασίας και του Ναυπλίου (1540) το νησί παραμένει μαζί με την Κύπρο οι κυριότερες κτήσεις στο Αιγαίο, ενώ μετά από την απώλεια της τελευταίας (1570) το σημαντικότερο προπύργιο της Γαληνοτάτης στην ανατολική Μεσόγειο².

Θέμα της εργασίας αποτελεί η παρουσίαση της κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Κρήτη και ιδιαίτερα στο Χάνδακα μετά τον Γ' Βενετο-τουρκικό πόλεμο (1537-40) και ως το τέλος του κρίσιμου για τη Γαληνοτάτη 16ου αιώνα από στοιχεία που μας δίνουν ανέκδοτες εκθέσεις (relazioni) Βενετών αξιωματούχων στο νησί, οι οποίες σώζονται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας (ASV), σε συνδυασμό με τις δημοσιευμένες εκθέσεις της περιόδου που εξετάζεται. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούνται οι ανέκδοτες εκθέσεις των δουκών της Κρήτης Francesco Bernardo (1540), Aloysius Gritti (1555), Hieronymo Taleapetra

1. Για την κατάσταση στη Βενετία κατά τον 16ο αιώνα βλ. R. Cessi, *Storia della repubblica di Venezia*, Firenze 1981, σ. 548 κ.ε., W. Bouwsma, *Venice and the defense of republican liberty*, California Univ. 1968, 1984, σ. 95 κ.ε., W. McNeill, *Venice, the hinge of Europe 1081-1797*, Chicago 1974, σ. 127-128, F. Chabod, *Venezia nella politica italiana et europea del cinquecento*, en *La civiltà veneziana del Rinascimento*, Firenze 1958, σ. 44-5, C. Cipolla, *H Eurῶπη πριν από τη θιομηχανική επανάσταση* 1988, σ. 322-4.

2. Βλ. J. Hale. From peace time establishment to fighting machine: the venetian army and the war of Cyprus and Lepanto, en *Il mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto a cura di G. Benzone*, Firenze 1974, σ. 175-84, F. Braudel, *La méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, τ. II, Paris 1966, σ. 173, Γ. Πλουμίδη, Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600), Ιωάννινα 1985, σ. 2.

(1561)³, Daniel Barbarigo (1567), Marco Cicogna (1578), Nicolo Donado (1584), Alberto Loredan (1590), των στρατιωτικών διοικητών (*capitanei generali*) Marc' Antonio Trivisan (1542), Pietro Navaier (1570), Paulo Contarini (1578), Nadal Donado (1580), Juan Bembo (1591) του διοικητή των μισθοφορικών στρατευμάτων Conte Honorio Scotti (1595) και των γενικών προβλεπτών (*proveditori generali*) Alvise Giustignan (1591), Juan Mocenigo (1593) και Nicolo Donado (1598).

Τα κείμενα αποτελούν μια αντικειμενική σύγχρονη μαρτυρία της κατάστασης και των γενικότερων προβλημάτων που αντιμετωπίζει η Κρήτη την εποχή αυτή. Τα θέματα που επεξεργάζονται οι αξιωματούχοι είναι σε γενικές γραμμές κοινά. Το κύριο ζήτημα που απασχολεί τους απεσταλμένους της Γαληνοτάτης είναι η άμυνα της Κρήτης και όλες οι πληροφορίες έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με το πρόβλημα αυτό. Συγκεκριμένα, αναφέρονται στην κατάσταση των φρουριών, των λιμανιών, του εξοπλισμού και του αριθμού των υπερασπιστών της. Παράλληλα, παρουσιάζεται η κοινωνική κατάσταση και ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων στην άμυνα του νησιού και εκφέρονται προτάσεις για τη βελτίωση των σχέσεων με τη διοίκηση, όπως και μέτρα για ουσιαστικότερη συμβολή των υπηκόων στην υπεράσπιση του νησιού. Στα χρόνια που εξετάζονται δεν αναφέρεται συγκεκριμένη εξέγερση των κατοίκων της Κρήτης, αλλά διατυπώνονται έντονοι φόβοι ότι η καταπίεση που υφίστανται από τις βενετικές αρχές θα οδηγήσει σε αποσκίρτηση προς την τουρκική πλευρά.

Η Βενετία δίνει ιδιαίτερη προσοχή στη βελτίωση των σχέσεων των υπηκόων με τη διοίκηση, ενώ συγχρόνως κορυφώνονται οι προσπάθειές της για τη διαφύλαξη της σημαντικής αυτής κτήσης λόγω της τουρκικής απειλής. Για τα κρούσματα κακοδιοίκησης που παρατηρούνται, προτείνονται μέτρα για βελτίωση της κατάστασης, τα οποία όμως, όπως διαπιστώνεται από μεταγενέστερα έγγραφα του 17ου αιώνα, επαναλαμβάνονται, προφανώς διότι δεν εφαρμόστηκαν ποτέ. Επίσης παρουσιάζεται η οικονομική κατάσταση· αναλύονται οι φορολογικές επιβαρύνσεις και τα εισοδήματα γενικότερα των Δημοσίων Ταμείων σε σχέση με τα έξοδα, ενώ θίγεται το πρόβλημα της ανεπάρκειας σιτηρών μέσα στο γενικότερο κλίμα σιτοδείας που επικρατεί στη Μεσόγειο.

Στο σύνολό τους οι εκθέσεις δίνουν μια απαισιόδοξη εικόνα, όπως άλλωστε διαπιστώνεται και από άλλα σύγχρονα έγγραφα. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Βενετία χρησιμοποιεί τους ίδιους αξιωματούχους,

3. Αποσπάσματα των εκθέσεων του A. Gritti και του H. Taleapetra έχουν δημοσιευθεί εν V. Lamansky, *Secrets d' état de Venise*, St. Petersburg 1884, φωτ. ανατ. New York 1968, II, σ. 558, 605-6 και 559-560, 647 αντίστοιχα.

τους οποίους αποστέλλει με διαφορετικές κάθε φορά αρμοδιότητες στην κτήση, ως δούκες ή ως προβλεπτές, προκειμένου να έχει σωστότερη ενημέρωση από ανθρώπους της εμπιστοσύνης της. Από την παράλληλη μελέτη των εγγράφων διαπιστώνεται ότι, συχνά τα αιτήματα και οι προτάσεις συμπίπτουν και επαναλαμβάνονται, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα, αφ' ενός ότι τα προβλήματα της κτήσης παραμένουν σε γενικές γραμμές τα ίδια σε όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα, αφ' ετέρου ότι η Βενετία παρουσιάζει συμπτώματα έντονης παρακμής και δεν είναι σε θέση να πάρει ριζικά μέτρα ή να επιφέρει βελτιώσεις και αλλαγές.

Όπως είναι εύλογο, το ενδιαφέρον των Βενετών αξιωματούχων επικεντρώνεται στο Χάνδακα που αποτελεί τη μεγαλύτερη και κυριότερη βάση της Γαληνοτάτης στο νησί και την έδρα της τοπικής διοίκησης (*reggimento*). Με οδηγό τις εκθέσεις και ακολουθώντας χρονολογική σειρά θα προβούμε σε αναλυτική επεξεργασία των ζητημάτων που αναφέρθηκαν, στην προσπάθειά μας να ανασυγκροτήσουμε εικόνα του βενετοκρατούμενου Χάνδακα στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.

A. Άμυνα

1. Οχύρωση του Χάνδακα

Η Κρήτη, όπως η Κέρκυρα και η Κύπρος, αποτελούσαν για τη Βενετία σημαντικές αποικίες στο μεσογειακό χώρο και η άμυνά τους ανήκε στις προτεραιότητες της Γαληνοτάτης.

Όπως προαναφέρθηκε, η εξεταζόμενη περίοδος υπήρξε οριακή και κρίσιμη λόγω του εντεινόμενου τουρκικού κινδύνου, ενώ η ανάγκη για σωστή οχύρωση αποτελούσε κοινή συνείδηση και απαίτηση τόσο της Βενετίας, όσο και των υπηκόων της στο νησί. Στις αρχές του 16ου αι. άρχισε η κατασκευή της νέας οχύρωσης του Χάνδακα¹ και η ολοκλήρωση του έργου αποτελούσε πάγιο και συνεχώς επαναλαμβανόμενο αίτημα τόσο των αξιωματούχων, όσο και των κατοίκων της πόλης. Στις εκθέσεις τους οι Βενετοί αξιωματούχοι επεσήμαιναν τη σπουδαιότητα της οχύρωσης του Χάνδακα για την ασφάλεια όλης της Ανατολής, περιέγραφαν την κατάσταση των τειχών, του εξοπλισμού και του εφοδιασμού και ζητούσαν από τη Γαληνοτάτη να λάβει μέτρα για την άμεση αντιμετώπιση του καιρίου αυτού ζητήματος, διότι, κατά γενική διαπίστωση, το έργο δεν ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί χωρίς γενναία οικονομική ενίσχυση². Το 1561 ο δούκας της Κρήτης Hieronymo

1. Βλ. G. Gerola, *I monumenti veneti dell' isola di Crete*, t. 1,2, Venezia 1905-6, σ. 309-330, P. Morachiello, *Candia I baluardi del Regno*, σ. 133-143, εν *Venezia e la difesa del Levante da Lepanto a Candia. (1570-1670)*, Venezia 1986. Στ. Ξανθουδίδη, *Χάνδαξ-Ηράκλειο. Ιστορικά σημειώματα*, Ηράκλειο 1927, σ. 58-66. Στεριώτου Ιωάννα, *Αρχές χαράξεων και κατασκευής των οχυρώσεων του 16ου αιώνα και η εφαρμογή τους στις οχυρώσεις του Χάνδακα, Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1976*, Β', Αθήνα 1981, σ. 462-466.

2. ASV, *Collegio Relazioni*, b. 81, έκθεση του Piero Navaier (1570): in questa sua fortezza vi sono sette balovardi l' una della Sabionera, il secondo del Vitturi, quello del Jesus, quel del Martinengo grande... il Beteleme, il Pantocratora et quello del Spirito Santo. delli sudetti balovardi quattro de essi, cioè e il Martinengo, del Jesus, il Pantocratora et del Beteleme... che vano dall' uno all' altro nel tempo del mio reggimento d' imperfetti... tutto incamisato et terrapienato et ridotto a quella perfettione che deve stare... et a quello del Pantocratora finita et incamisata tutta la porta, il rimamente del quale et similmente li altri tre non sono incamisati ma ben tutti terrapienati...; έκθεση του Paulo Contarini (1578): La città di Candia è ridotta al presente a buonissimo termine perche sono forniti li belloardi, e cavata tutta la fossa et altro non manca a fornirla al muro che li farle l' orechione verso Tramontana del Beloardo Betthelem et 4 cortine di 100 passa l' una di poca grossezza; έκθεση του Juan Bembo (1591): Una delle principal opere esser quella del cavamento delle fosse della città, già incominciato, con l' istesso terreno fabricar un cavaliero sopra il balloardo Vitturi... vi sono poi 3 cortine le quali e necessario che siano incamisate, poiche sono sole, che in tutto il circuito della città mancano ad incamisarsi...; έκθεση του Nadal Donado (1580): in tempo mio è stato fondato il novo orechione del Batteleme nella città di Candia et è stato alciato di muraglia vicino à 4 passa, mà

Taleapetra³ ανέφερε ότι, αν προσφερόταν ποσό 35.000 δουκάτων, τα οχυρωματικά έργα του Χάνδακα θα έφθαναν σε ικανοποιητικό επίπεδο. Τον ίδιο χρόνο η βενετική Γερουσία (Senato) απαντώντας σε σχετικό αίτημα της πρεσβείας των κατοίκων του Χάνδακα, αποφάσισε να συμβάλλει οικονομικά στην ολοκλήρωση των έργων, συγχρόνως με τις εισφορές που κατέβαλαν υποχρεωτικά οι προνομιούχες τάξεις (ευγενείς, αστοί, εκκλησία, Εβραίοι). Επιπροσθέτως, θέσπισε δασμούς στα τρία κυριότερα προϊόντα του νησιού, κρασί, λάδι, τυρί, το εισόδημα από τους οποίους θα διατίθετο για την οχύρωση της πόλης⁴.

Το πρόβλημα της οχύρωσης όμως δε λύθηκε, αλλά απασχόλησε και τους μεταγενέστερους αξιωματούχους που επεσήμαιναν ανάγκες επιδιόρθωσης ή συμπλήρωσης ορισμένων τμημάτων του φρουρίου. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι ο γενικός προβλεπτής Alvise Giustignan το 1591 ανέφερε ότι για την ολοκλήρωση των εργασιών απαιτούνταν 30.000 δουκάτα και προσωπική εργασία στους προμαχώνες⁵.

Τις εργασίες στα τείχη εκτελούσαν οι χωρικοί του διαμερίσματος (territorio) του Χάνδακα ως αγγαρεία. Σύμφωνα με τους βενετικούς νόμους οι χωρικοί από 14-60 ετών ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν μια αγγαρεία έξι ημερών το χρόνο στις οχυρώσεις⁶. Η Γερουσία είχε αποφασίσει το 1561 να παρέχουν οι φεουδάρχες των χωρικών ένα χρηματικό ποσό στον καθένα για τη διατροφή τους, που είχε καθοριστεί σε 8 σολδίνια (1/4 υπέρπυρου) την ημέρα⁷. Παρά την οικονομική αυτή ενίσχυση όμως, οι χωρικοί, λόγω των σκληρών συνθηκών εργασίας, δεν ήταν πρόθυμοι να τις εκτελέσουν και προτιμούσαν να πληρώνουν αντικαταστάτη (andiscaro)⁸.

molto più terrapienata, la qual opera sarebbe stata finita, et fattene anco delle altre che sono necessarie, se l' essere stata sempre quella sua Camera estenuata de danari et in continui bisogni per i pagamenti delle milizie... *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Francesco Bernardo (1540); per esser l' opera grande... bisogna che vostra serenità gli porga dell' aiuto suo, senza l' qual quella fortificatione resteria imperfetta et saria più presto dannosa che utile;

3. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Hieronymo Taleapetra (1561): la fortificatione di quella citta sia di una grandissima importanza et molto necessaria per la conservation di tutto il levante et praecepue del regno di Cipro, per esser quell' isola situata nel mezo del levante... credemo che con cecchini 35 mila in circa la si potria ridur in pocho tempo in buoni termini...

4. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία των κατοίκων του βενετοκρατούμενου Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα (1561), *Παρουσία* 5 (1987), σ. 358-9, 373-4 της ίδιας, η έκθεση του καπετάνιου G. Rhenerius (1563), *Παρουσία* 1 (1982), σ. 143, 159. Είκοσι χρόνια πριν, το 1542, ο Marc' Antonio Trivisan (ASV, *Relazioni*, b. 61), προτείνει δασμό στο κρασί, λάδι και τυρί, το εισόδημα του οποίου να διατίθεται για την οχύρωση.

5. ASV, *Relazioni* b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

6. Βλ. Α. Ξηρουχάκη, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934, σ. 34.

7. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 358.

8. Στοιχεία για τις αγγαρείες θα παρατεθούν παρακάτω στο κεφάλαιο για τους χωρικούς, σ. 34- 35

Άλλο σημαντικό θέμα που απασχολούσε τη Βενετία ήταν η επάνδρωση του φρουρίου (*fortezza*). Η γενική εκτίμηση ήταν ότι η φύλαξη της πόλης θεωρείτο ανεπαρκής και ότι έπρεπε να αυξηθεί το συντομότερο ο αριθμός των υπερασπιστών της⁹. Όσον αφορά τον εξοπλισμό και τον εφοδιασμό σε τρόφιμα αναφέρεται ότι υπήρχε αρκετή ποσότητα, αλλά απαιτείτο συνεχής μέριμνα για να αντιμετωπιστεί ενδεχόμενη πολιορκία¹⁰.

Αρκετές αναφορές έχουμε στα έγγραφά μας για το οχυρό (*castello*) στο λιμάνι του Χάνδακα, το οποίο ανακαινίστηκε κατά τον 16ο αιώνα, συγκεκριμένα από το 1523-40, αλλά οι αξιωματούχοι επισημαίνουν διαρκώς την ανάγκη για νέες επιδιορθώσεις λόγω των καταστροφών που υφίσταται ιδίως η βόρεια πλευρά από την ορμή των κυμάτων¹¹. Οι προτάσεις που διατυπώνουν οι αξιωματούχοι για να επιχωματωθεί το εσωτερικό του δεν εφαρμόζονται και ούτε αποστέλλονται χρηματικά ποσά αρκετά για την επιδιόρθωση των ζημιών του προβλήτα (*sperone*)¹².

9. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Rhenerius, όπ. παρ. σ. 155. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): ritrovaì quella citta et fortezza più aperta che serata et guardata da pochi soldati, non vi essendo più di 80... Οι περισσότεροι αξιωματούχοι (Fr. Bernardo (1540), P. Navaier (1570), Nicolò Donado (1598) πρότειναν να σταλούν Ιταλοί στρατιώτες για να υπερασπίσουν την πόλη, η οποία βρισκόταν σε άμεσο κίνδυνο.

10. Ο Fr. Bernardo (ASV, *Relazioni*, b. 61) αναφέρει ότι ο εξοπλισμός αυτή την εποχή είναι επαρκής, διότι έχει προστεθεί πολεμικό υλικό από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία που είχαν περιέλθει στους Τούρκους. Επισημαίνει όμως το πρόβλημα της ανεπάρκειας των σιτηρών που θ' αναγκάσει τους κατοίκους να παραδοθούν σε λίγες μέρες (*constretti dalla fame rendersi in pochi giorni*). Ο H. Taleapetra (ASV, *Relazioni* b. 81) αναφέρει ότι υπάρχει επαρκής οπλισμός στην πόλη, ενώ ο P. Navaier (ASV, *Relazioni*, b. 81) προσθέτει ότι με την ολοκλήρωση της οχύρωσης, ο οπλισμός πρέπει να συμπληρωθεί. Ο Pietro Contarini (ASV, *Relazioni*, b. 81) αναφέρει: *pur che havesse in tempo debito quella quantita di soldati et quelli munitioni che si conviene sarà però bene che le signorie per tempo mandino quelle artiglierie et polvere che tante volte le sono state ricercate accioche la citta resti munita per ogni occasione che potesse occorrere*. Ο Alvise Giustignan (ASV, *Relazioni* b. 79) αναφέρει ότι το πολεμικό υλικό δεν επαρκεί για περίπτωση πολιορκίας.

11. Βλ. Gerola, *Monumenti*, όπ. παρ. τ. I, 1, σ. 130-148. Οι A. Gritti, H. Taleapetra, G. Rhenerius, P. Navaier αναφέρουν ότι το *castello* είναι οχυρό κατάλληλο για τη φύλαξη του λιμανιού, ότι είναι επανδρωμένο με 25 φρουρούς και επαρκώς εξοπλισμένο· χρειάζεται μόνο μικρή επισκευή, βλ. Lamansky, *Secrets*, II, όπ. παρ. σ. 606.

12. Το αίτημα για επισκευή επαναλαμβάνεται και αργότερα· ASV, *Relazioni* b. 79, έκθεση του Marco Cicogna (1578): *il castello del molo e una fortezza di molta importanza et ha uno spiron che e verso Tramontana che era molto ruinato; έκθεση του J. Mocenigo (1593): il spirone del castello di Candia et anco una parte della muraglia del medesimo castello, vicino al porto hanno bisogno di conciare; έκθεση του N. Donado (1598): il castello che è alla bocca del porto hà estremo bisogno della rinovatione del suo sperone, et di esser riparato, dove il mar gli ha fatto grandissimo danno*. Βλ. και Στ. Σπανάκη, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, IV, Ηράκλειο 1958· έκθεση του B. Moro (1602), σ. 31, III, (έκθεση του F. Pasqualigo, (1594), σ. 10.

Οι ναυτικοί σταθμοί ήταν απαραίτητοι αυτή την εποχή, διότι οι γαλέρες δεν ήταν δυνατόν να κυκλοφορούν επί μακρόν χωρίς να σταθμεύουν για ανεφοδιασμό. Η Γαληνοτάτη έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στην καλή συντήρηση των λιμανιών και των νεωσοίκων - ταρσανάδων (arsenale), απαραίτητων στοιχείων για την άμυνα των κτήσεών της¹³.

Για το λιμάνι του Χάνδακα που μας ενδιαφέρει, οι πληροφορίες αφθονούν και συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό· γενική παρατήρηση όλων αποτελούσε ότι αν και ήταν αρκετά μεγάλο, — χωρητικότητας 90 γαλερών κατά τον στρατιωτικό διοικητή Pietro Navaier¹⁴ — και ασφαλές, βρισκόταν σε κακή κατάσταση, επειδή παραμελείτο η εκσκαφή του¹⁵. Ο δούκας Aloysius Gritti το 1555¹⁶ παρατηρεί ότι επί έξι χρόνια δεν έχει γίνει εκσκαφή, παρά το γεγονός ότι είχε θεσπιστεί ειδικός δασμός για το σκοπό αυτό.

Ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα με την ανάνηψη της ναυτιλιακής δραστηριότητας της Γαληνοτάτης δίνεται βαρύτητα στη σωστότερη οργάνωση των νεωσοίκων κατά το πρότυπο της πόλης της Βενετίας¹⁷ για να ανταποκριθούν στις ανάγκες κατασκευής και εφοδιασμού των γαλερών. Στην Κρήτη η Βενετία διατηρούσε δύο νεώσοικους στο Χάνδακα και στα Χανιά. Γενική παρατήρηση των αξιωματούχων είναι ότι λόγω του πειρατικού κινδύνου, χρειάζονταν περισσότερες γαλέρες και επομένως έπρεπε να επιδιορθωθεί ο νεώσοικος. Ο Pietro Navaier¹⁸ αναφέρει ότι ο νεώσοικος είχε δώδεκα αψίδες (volti) για να στεγάσουν τις δώδεκα γαλέρες και ότι υπήρχε δυνατότητα κατασκευής και άλλων αν παρέχονταν χρήματα. Το 1589 ο γενικός προβλεπτής Juan Mocenigo¹⁹ αναφέρει ότι ο νεώσοικος είχε

13. Βλ. W. McNeill, *Venice*, όπ. παρ. σ. 135.

14. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του P. Navaier, (1570): nel qual porto di Candia si possono tenir fino a galee 90 senza pallamento tra le rive del muolo et nel mezzo et si va ancora cavando con l' edificio con grandissima diligentia.

15. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Rhenerius, όπ. παρ. σ. 155. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. I, (έκθεση του Juan Mocenigo, 1589), σ. 177. ASV, *Relazioni* b. 79, έκθεση του M. Cicogna (1578): il porto ha bisogno di essere cavato, (έκθεση του J. Mocenigo (1593): porto grandissimo bisogna di esser escavato). *Relazioni* b. 81, του Alberto Loredan (1590): che quando si perdesse il porto di conseguenza veriria a perdersi la cita· έκθεση του Juan Bembo (1591): Essendo il porto di Candia in cattivo stato per esser molto atterato, non ho mancato di attender alla sua cavatione.

16. Βλ. Lamansky, *Secrets* όπ. παρ. II, σ. 605-6.

17. Για το νεώσοικο της Βενετίας, βλ. F. Lane, *Venetian ships and shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1934. σ. 129 κ.ε., Mc. Neill, *Venice*, όπ. παρ. σ. 130-5 E. Concina, *Sostener in vigor le cose del mare. Arsenali Vascelli, cannoni*, σ. 47-58, *ev Venezia et la difesa del Levante da Lepanto (1570-1670)*, Venezia 1986. Tenenti A. Cristoforo da Canal, *La marine vénitienne avant Lépante*, Paris 1962, σ. 121, 130.

18. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του P. Navaier (1570).

19. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. I, (έκθεση του Juan Mocenigo (1589) σ. 167.

δεκατρείς αψίδες ολοκληρωμένες και έξι ημιτελείς· λίγα χρόνια όμως αργότερα παρατηρεί ότι ήταν αρκετά περιορισμένος, δεν είχε αρκετές αποθήκες και ήταν αναγκαίο να κατασκευαστούν και άλλες αψίδες για να επεκταθεί²⁰. Στα Χανιά ο νεώσοικος βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση από το Χάνδακα· κατά τον Nicolo Donado γενικό προβλεπτή το 1598²¹ είχε 16 αψίδες, όπου στεγάζονταν ισάριθμες γαλέρες και το τεχνικό προσωπικό ήταν περισσότερο σε αριθμό και καλύτερα εκπαιδευμένο.

Αρκετές πληροφορίες για το τεχνικό προσωπικό (*maestranza*) του νεωσοίκου του Χάνδακα παρέχει ο γενικός προβλεπτής Juan Mocenigo το 1593. Όπως αναφέρει, ο αριθμός των τεχνιτών όπως και των ναυτικών (*marinarezza*) είχε μειωθεί πάρα πολύ σε σχέση με το παρελθόν²², διότι δεν είχαν δοθεί κίνητρα για να τους συγκρατήσουν στο νησί και αναγκάζονταν να αναζητήσουν εργασία σε άλλες περιοχές, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη. Προτείνει, ως τρόπους βελτίωσης της κατάστασης, να κατασκευαστούν γαλέρες στο νησί, μία στα Χανιά και μία Χάνδακα, ώστε να απασχοληθεί το προσωπικό, όπως και να δοθεί δυνατότητα διαμονής το χειμώνα στο νεωσοίκο· επίσης ζητεί να αυξηθούν οι μισθοί τους για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στο υψηλό κόστος ζωής, να σταλεί ξυλεία (*legname*)²³ στο νησί για την κατασκευή των γαλερών και επιπροσθέτως να εξασκηθούν και άλλα άτομα στο επάγγελμα αυτό. Λίγα χρόνια αργότερα ο Nicolo Donado το 1598²⁴ επιβεβαιώνει ότι ο αριθμός των τεχνιτών είχε αυξηθεί, κυρίως λόγω της αύξησης του μισθού τους.

Επικεφαλής του νεώσοικου βρισκόταν ένας Βενετός ευγενής (*patron dell' arsenal*), ο οποίος είχε την εποπτεία του έμψυχου και άψυχου υλικού και ο οποίος αντικαθίστατο κάθε δύο χρόνια. Οι ευγενείς του Χάνδακα στην πρεσβεία τους το 1583 ζητούν από τη Γαληνοτάτη να αυξήσει την ετήσια επιχορήγηση στον επόπτη του

20. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo, (1593): βλ. και Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ., III (έκθεση του G. Pasqualigo) (1594), σ. 16.

21. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado, (1598): *le maestranze sono buone et in maggior numero et in vero miglio fiorisce la marinarezza alla Canea che in Candia. Qui de marangoni non eccede il numero di 18 tra la citta et la Sfachia et di 35 da soffita col loro protto li calafatti sono 25 compreso il proto et altri 5 ne sono alla Sfachia.*

22. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo, (1593): *in Candia non essendo restati niun se non marangoni 17, calafatti 15...*

23. Στα τέλη του 16ου αιώνα αναφέρεται σημαντική έλλειψη ξυλείας στη Μεσόγειο βλ. σχετ. McNeill, *Venice*, όπ. παρ. σ. 144-5

24. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598): *hora vi sono in esso arsenale de Candia 21 Maestri marangoni co 'l suo protto, 6 remeri cioè un Protto et 5 lavoranti et anco 23 calafatti co'l uno protto.*

νέωσοικου από 40 δουκάτα στο ποσό των 300 δουκάτων, αλλά η Γερουσία εγκρίνει μόνο 120 κρητικά δουκάτα²⁵.

2. Εξοπλισμός γαλερών

Η άμυνα των παραλίων του νησιού που συχνά υφίσταντο λεηλασίες κουρσάρων και Τούρκων αποτελούσε ζωτικής σημασίας πρόβλημα για τη Βενετία. Όπως παρατηρεί ο δούκας H. Taleapetra²⁶ από το Μάρτιο ως τον Οκτώβριο, πολλά πλοία (*fuste*) κουρσάρων έβλαπταν τα παράλια, εισέβαλαν 3-4 μίλια στο εσωτερικό του νησιού και το αποτέλεσμα ήταν μεγάλος αριθμός των κατοίκων να καταφεύγει στα βουνά ή να προσεταιρίζεται τον εχθρό. Η προστασία τόσο από την ξηρά, που εκτελούσαν οι χωρικοί (*guardie*)²⁷, όσο και από τη θάλασσα, ήταν ελλειπής και δεν επαρκούσε για να αποτρέψει εχθρική απόβαση στο νησί. Οι κάτοικοι, συχνά, ζητούσαν από τη Γαληνοτάτη να αυξήσει τον αριθμό των γαλερών για τη φύλαξη των παραλίων και η Γερουσία αποφάσισε το 1561²⁸ να βρίσκονται στο νησί τέσσερις γαλέρες, δύο στο Χάνδακα, μία στα Χανιά και μία στο Ρέθυμνο. Παρά τη μέριμνα όμως αυτή, τα προβλήματα δε λύνονται. Όπως επισημαίνουν όλοι οι αξιωματικοί του 16ου και 17ου αιώνα, ο εξοπλισμός των τακτικών όσο και των εκτάκτων γαλερών γινόταν με μεγάλη δυσκολία και απαιτείτο καλύτερη οργάνωση. Το πρόβλημα έγκειτο στην απροθυμία των ευγενών να αναλάβουν τον εξοπλισμό των γαλερών, αλλά και στην άρνηση των χωρικών να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους ως κωπηλάτες.

Οι ευγενείς (*sopracomiti*) αρνούσαν να αναλάβουν τον εξοπλισμό που είναι αρμοδιότητά τους (*carico*), διότι διατείνονταν ότι ήταν πτωχοί και δεν είχαν οικονομική δυνατότητα να συντηρούν πληρώματα και αξιωματικούς. Οι ίδιοι όμως, παράλληλα, δεν δέχονταν να περιέλθει η υποχρέωση αυτή σε άτομα κατώτερα κοινωνικά, θεωρώ-

25. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis, Copia del libro della cancellaria maggiore di Candia sotto il eccell. Nicolo Donato, duca di Candia 1583 (Αντίγραφο πρεσβείας ευγενών 1583, capitolo 11): sia sempre creato un Nobile per Patrone del detto arsenale per anni doi.. supplicate sua serenità che si degni accrescer il salario del detto patron al meno fino ducati 300 all' anno...

26. Βλ. Lamansky, *Secrets* οπ. παρ. II, σ. 560.

27. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): nel tempo dell' estate per propria sua scurtà, et per difesa dell' isola et sicurezza de suoi abitanti, fano le guardie intorno le marine per ovviar le depredationi de corsari leventi et inimici et perciò tutti loro indifferemente contribuiscono- βλ. και Χρύσα Μαλτέζου, Η φρούρηση των παραλίων του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Κατάλογος σκοπιών, *Αριάδνη* 1 (1983), σ. 141.

28. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 361.

ντας ότι αποτελούσε κεκτημένο προνόμιο της τάξης τους. Έτσι οι ευγενείς αντιδρούσαν στο βραχύχρονο εξοπλισμό των 4-6 μηνών, διότι είχαν πολλά έξοδα και δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν, — ήδη διέθεταν 3-4000 δουκ. από τα δικά τους — ενώ πρότειναν να εξοπλίζονται τουλάχιστον για 18 μήνες, όπως συνέβαινε στη Βενετία και τη Δαλματία²⁹. Στην πρεσβεία τους το 1583 οι ευγενείς ζητούν να εξοπλίζονται τουλάχιστον οι δύο από τις τέσσερις τακτικές γαλέρες για μακρύ ταξίδι, αλλά η Γερουσία αρνείται να ικανοποιήσει το αίτημά τους³⁰. Ο J. Mocenigo το 1589³¹ διατυπώνει την πρόταση να εξοπλίζονται οι γαλέρες για τέσσερις μήνες και να παροπλίζονται μετά οι ευγενείς (*sopracomiti*) να έχουν τη δυνατότητα να πραγματοποιούν τρία ταξίδια με διαφορετικά πληρώματα κάθε φορά, με αποτέλεσμα και τα χρήματα που επενδύουν να ανακτούν, και μεγαλύτερος αριθμός χωρικών να εξασκείται. Παρ' όλα αυτά οι οικονομικές δυσκολίες για τον εξοπλισμό συνεχίζονται και μετά την απόφαση της Βενετίας να επιχορηγεί κάθε γαλέρα με ποσό 2.000 δουκάτων³².

Σημαντικό επίσης πρόβλημα αποτελεί η δυσκολία στην επάνδρωση των γαλερών και εξεύρεση πληρωμάτων. Αρχικά η επάνδρωση γινόταν εθελοντικά, αλλά λόγω των σκληρών συνθηκών διαβίωσης στις γαλέρες και του ανεπαρκούς μισθού υπήρχε μεγάλη απροθυμία³³. Η πρόταση των εκπροσώπων της Βενετικής Πολιτείας ήταν να τηρούνται κατάλογοι (*ruodolo*) σε κάθε χωριό με τα ονόματα των υποχρεωμένων να υπηρετούν χωρικών και βάσει αυτών να γίνεται υποχρεωτικά η ναυτολόγηση³⁴. Κατά γενική όμως διαπίστωση οι χωρικοί αντιδρούσαν κυρίως για τρεις λόγους³⁵. Πρώτον, επειδή ήταν ανεκπαιδευτοι, δεύτερον επειδή είχαν την εμπειρία των συνθηκών που επικρατούσαν στις γαλέρες, όπου πολλοί πέθαιναν από τις κακουχίες, και τρίτον επειδή υπήρχε η εναλλακτική λύση των αντικαταστατών (*andiscari*).

29. Bl. Lamansky, *Secrets* II, όπ. παρ. σ. 558-559. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): *le ordinarie (galee) non potenon armar se non con ruina grandissima di quelli magnifici sopracomiti*. Ξηρουχάκη, *Ανατολή*, όπ. παρ. σ. 74. Ν. Karapidakis, *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVIe siècle)*, Thèse pour l'obtention du diplôme del' archiviste — paléographe, Paris 1983, σ. 242.

30. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis (αντίγραφο πρεσβείας, 1583, Capitolo 2).

31. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. I (έκθεση Zuan Mocenigo, 1589), σ. 155-162.

32. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. V (έκθεση του Francesco Basilicata, 1630), σ. 230-238.

33. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): *si soleva armare altre volte 4 galee ordinarie di gente di buona voglia a viaggio corto; ma per le molte gionte di danari, che li sopracomiti convenivano dare a galeotti et ufficiali non si trovando alcuno che volesse ò che potesse armare... le ciurme convenivano patir assai et molte ne morivano, con indurre grandissimo spavendo quando ritornavano nel Regno a tutte quelle genti*.

34. Bl. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II, σ. 559-560. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ., I (έκθεση του Juan Mocenigo, 1589), σ. 157.

35. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

Πολλές φορές οι χωρικοί προτιμούσαν να πληρώνουν αντικαταστάτες και να υφίστανται την οικονομική αυτή αιμορραγία που ανερχόταν σε 25, 30 και 40 *cechini* — ποσό που εκπροσωπούσε ολόκληρη την περιουσία τους —, προκειμένου να απαλλαγούν από την υπηρεσία στις γαλέρες³⁶. Όσοι δεν είχαν τη δυνατότητα να πληρώνουν, κατέφευγαν στα βουνά, ή αποσκιρτούσαν προς την Τουρκική πλευρά. Η πρόταση όλων των αξιωματούχων είναι να καταργηθούν οι αντικαταστάτες και να τηρείται η υποχρεωτική ναυτολόγηση βάσει των καταλόγων³⁷, όπως και να πληρώνονται με βενετικό νόμισμα και όχι με το υποτιμημένο κρητικό³⁸. Επίσης προτείνεται να ελευθερώνονται τα πληρώματα κατά τη διάρκεια του χειμώνα με το μισό μισθό και να εξοπλίζονται πάλι την επόμενη χρονιά³⁹.

Ο Α. Gritti προτείνει οι ληστές να εξαγοράζουν την ποινή τους με υπηρεσία στις γαλέρες⁴⁰.

Παρ' όλα αυτά, η κατάσταση δεν βελτιώνεται· οι αντικαταστάτες εξακολουθούσαν να καλύπτουν την επάνδρωση των γαλερών κατά το μεγαλύτερο μέρος, και το μέτρο των καταλόγων να μην εφαρμόζεται πλήρως, διότι οι προνομιούχοι χωρικοί (*privilegiati*), οι οποίοι όφειλαν να καλούν τους υποχρεωμένους να υπηρετήσουν χωρικούς δεν τηρούσαν τους καταλόγους, αλλά χαρίζονταν λόγω φιλίας ή συγγενείας, σ' αυτούς⁴¹. Έτσι η επάνδρωση των γαλερών παρέμενε επίπονο και δύσκολο έργο.

36. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598): levai l' abuso d' Andiscari che sono substituti dalli galeotti a quali tocca di andar in galea li quali substituti non andavano in luoco delli destinati se non con grossi donativi di 25, 30, 40 fino 60 *cechini* per uno, che era non solo intolerabile danno, mà esterminò delle povere famiglie de contadini.

37. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): si convenne di nove armarle a viaggio corto a ruodolo et tenerle sul Regno. Questa resolutione causò certo grandissima consolatione in quei isolani... à prohibire del tutto li detti andiscari volendo che gli istessi a quali era toccata la sorte fussero tenuti andar a servire in persona acciò in progresso di tempo si havesse un buon numero di galeotti asuefatti a questo servitio.

38. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Marc' Antonio Trivisan (1542): li salarii delle galie candiotie come venetiane siano pagate ad uno modo. el quali desistesse monede per pagarse a perperi in Candia a fatto sminuir li loro pagamenti. Lamansky, *Secrets* όπ. παρ. II, σ. 559. Βλ. και παρακ. σ. 44.

39. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): ritrovare facilmente rimedio et particolarmente col licentiar meza paga per armarle poi a tempo novo.

40. Βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II, σ. 558. Βλ. επίσης Α. Viaro, La pena della galera. La condizione dei condannati a bordo delle galere veneziane, εν *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (XV-XVIII sec)*, a cura di Gaetano Cozzi, τ. 1, Roma 1985, σ. 391-395, Μ. Aymard, Chiurmes et galères dans la seconde moitié du XVIes, εν *Il mediterraneo nella seconda metà del 500 alla luce di Lepanto*, a cura di G. Benzoni, Firenze 1974, σ. 80-7.

41. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578): et si commette alli privilegiati che debbano far venir le galeotti alla obediencia ne mai comparono et questi privilegiati per esser parenti et amici di quelli a che e toccata la sorte li manteliggiano et spaleggiano et cosi l' armar delle galee si rende longo, difficile et fastidioso.

Οι αξιωματούχοι πρότειναν να υπάρχει ναυτική μοίρα για τη φύλαξη του νησιού από τους Τούρκους. Το 1570 ο Piero Navaier ανέφερε ότι υπήρχε δυνατότητα να εξοπλιστούν 40 γαλέρες στο νησί, 20 στο Χάνδακα, 8 στο Ρέθυμνο και 12 στα Χανιά⁴². Ο Juan Mocenigo το 1589 ζητούσε να υπάρχουν 50 γαλέρες⁴³ και το 1593⁴⁴ όπως αναφέρει, υπήρχαν ήδη 40-50 γαλέρες στα λιμάνια του νησιού και 26.000 άνδρες εγγεγραμμένοι στις γαλέρες. Τον αριθμό επιβεβαιώνει και ο δούκας Alberto Loredan το 1590⁴⁵. Ο Alvise Giustignan⁴⁶ ζητά να αυξηθεί ο αριθμός στις 100 γαλέρες που να συνοδεύονται από 10 γαλιάτσες και να βρίσκονται σταθμευμένες στο νησί.

3. Στρατιωτική οργάνωση

Η στρατιωτική δύναμη του Regno di Candia αποτελείται από το πεζικό (μισθοφορικό και τοπικό επικουρικό) και το ιππικό (μισθοφορικό και φεουδαρχικό). Οι πληροφορίες στα έγγραφα αφθονούν και δίνουν ικανοποιητική εικόνα της στρατιωτικής κατάστασης κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

α. Μισθοφορικό πεζικό (*fantaria italiana, militia*)

Στο στρατιωτικό αυτό σώμα κυρίως στηριζόταν η άμυνα της Κρήτης· αποτελείτο από Ιταλούς μισθοφόρους (*fanti*), που στέλνονταν στο νησί για πέντε συνήθως χρόνια⁴⁷. Η γενική διαπίστωση όμως ήταν ότι παρ' όλο ότι ήταν απαραίτητοι για την άμυνα, η Γαληνοτάτη δεν παρείχε κίνητρα για να τους προσελκύσει, με αποτέλεσμα δύσκολα να ανευρίσκονται στρατιώτες που να θέλουν να σταλούν στο νησί. Είχε καταντήσει να θεωρείται η Κρήτη τόπος εξορίας⁴⁸, ενώ παλαιότερα η περιοχή θεωρείτο ιδιαίτερα πλεονεκτική, διότι το κόστος ζωής ήταν

42. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Piero Navaier (1570). Ξηρουχάκη, Ανατολή, όπ. παρ., σ. 70, Ι. Γιαννόπουλου, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο Βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978, σ. 101.

43. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία* όπ. παρ. Ι, (έκθεση του Juan Mocenigo, 1589), σ. 155.

44. ASV, *Relazioni* b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593).

45. ASV, *Relazioni* b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590).

46. ASV, *Relazioni* b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

47. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Francesco Bernardo (1540): *la tenisse soldati assai italiani nelli quali in fatto consisti la tutela et conservation di quell' isola, perche altrimenti le cose non anderiano bene et sariano in manifesto pericolo*. Βλ. και Γιαννόπουλου, *Κρήτη*, όπ. παρ. σ. 83.

48. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598): *chi va in quel Regno non ritorna più a casa*. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. ΙΙΙ, (έκθεση του Filippo Pasqualigo 1594), σ. 46· του ιδίου, Ι (έκθεση του Juan Mocenigo, 1589), σ. 56.

χαμηλό και οι στρατιώτες έχαιραν πολλών διευκολύνσεων στα είδη πρώτης ανάγκης⁴⁹. Τώρα για τους περισσότερους από αυτούς έχει δημιουργηθεί κακή φήμη, διότι διέπρατταν εγκλήματα, η λιποτακτούσαν, ή ακόμη κατέληγαν να νυμφεύονται γυναίκες της περιοχής και να μεταβάλλονται σε χωρικούς⁵⁰. Η αιτία για την κακοδαιμονία αυτή ήταν οικονομικής φύσεως. Όπως επισημαίνουν όλοι, ο μισθός τους είχε σημαντικά μειωθεί, λόγω της υποτίμησης του κρητικού νομίσματος, από 21 λίρες Βενετίας σε 16 και 13⁵¹, ενώ αντίθετα οι τιμές των προϊόντων είχαν δυσανάλογα αυξηθεί με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συντηρηθούν⁵². Έτσι αναζητούσαν τρόπους να απομακρυνθούν από την υπηρεσία αυτή και όσοι παρέμεναν ήσαν τελείως ακατάλληλοι για τη στρατιωτική τέχνη. Περίπου τα 4/5 αυτών βρίσκονται σε πλήρη εξαθλίωση⁵³. Επίσης συχνά οι διοικητές τους δεν ήταν καν Βενετοί και αναζητούσαν τρόπους παράνομου πλουτισμού, γεγονός που επιδείνωνε την όλη κατάσταση⁵⁴. Αρκετά στοιχεία για το στρατιωτικό αυτό σώμα μας δίνει και ο διοικητής τους Conte Honorio Scotti στην ανέκδοτη έκθεσή του το 1595⁵⁵. Επισημαίνει ότι ο μισθός τους ήταν μικρός και ότι πολλοί διέμεναν στο νησί ήδη 20 χρόνια και είχαν δημιουργήσει οικογένεια. Η πρόταση που διατυπώνει είναι, ότι, όσοι ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία, να μην παραμένουν στο νησί περισσότερο από δέκα χρόνια, ενώ, όσοι είχαν συμπληρώσει την καθορισμένη πενταετία και ήθελαν να επιστρέψουν στην Ιταλία, να έχουν αυτή τη δυνατότητα.

Όλοι οι εκπρόσωποι της Βενετίας απαιτούσαν την άμεση βελτίωση της κατάστασης και πρότειναν διάφορους τρόπους που θα συντελούσαν στην ποιοτική αναβάθμιση του σώματος, όπως να δίνεται η πρέπουσα προσοχή κατά τη μεταφορά τους στο νησί, διότι πολλοί

49. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591): Altre volte era molto advantageous il vivere in Candia così per il prezzo delle robbe ch' era vilissimo come anco perche il soldato havea particular privilegio ne i formenti, vini, formaggi hora accresciuti grandemente i pretii.

50. ASV, *Relazioni* έκθεση του Paulo Contarini (1578).

51. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nicolo Donado (1598): vi vano in gran strezza (16 lire et gazette 4). b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578) essendo stata per l' accrescimento delle monete ridotta la paga di quei soldati in lire 13 solamente a moneta veneziana. b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591): 21 lire ricevute in Venetia si convertono in 16 arrivati in Candia, Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. Ι (έκθεση του Juan Mocenigo 1589), σ. 54.

52. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): bisogna regolare li pagamenti non si possono sostenere co'l soldo.

53. ASV, *Relazioni* b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

54. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, Ι, (έκθεση του Juan Mocenigo 1589), σ. 59.

55. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Conte Honorio Scotti: di non tenerli per forza; ma come hanno fornito il suo tempo di 5 anni, quelli che vogliono tornare alla patria loro, gli sia concesso licentia...

πέθαιναν από τις κακουχίες⁵⁶. να δημιουργηθούν καταλύματα για τους μισθοφόρους, ή να διατεθούν χρήματα για να πληρώνονται οι κάτοικοι που τους παραχωρούν στέγη⁵⁷. να προσαρμοστούν οι μισθοί σύμφωνα με το κόστος ζωής και να τους παρέχονται διευκολύνσεις στα βασικά είδη διατροφής· συγκεκριμένα προτείνουν να φυλάττεται ένα χρηματικό ποσό ειδικά για να επενδυθεί σε είδη πρώτης ανάγκης (σιτάρι, κρασί, λάδι, τυρί), τα οποία θα διατίθενται στους στρατιώτες στο 1/3 της τρέχουσας τιμής⁵⁸. να μην συναναστρέφονται τους Έλληνες και να μην εξοικειώνονται μαζί τους, διότι κατέληγαν σε γάμο με Κρητικές⁵⁹. να τιμωρούνται όσοι από αυτούς παρέβαιναν τις διατάξεις. Τέλος, να αντικαθίστανται συχνά οι μισθοφόροι με νέους από τη Βενετία, ενώ οι απολυμένοι να μπορούν να επιστρέφουν στις οικίες τους⁶⁰. Επίσης να αυξηθεί ο αριθμός των διοικητών τους σε 15 ή 20 (*capitani ordinarii*), οι οποίοι να αντικαθίστανται κάθε 3-5 χρόνια και να μετατίθενται σε άλλες κτήσεις (Κέρκυρα και Δαλματία)⁶¹, ενώ να δίνεται η πρόποσα προσοχή στην επιλογή τους⁶².

Ο αριθμός του σώματος κυμαίνεται από 3500-5000 άνδρες σε ειρηνική περίοδο⁶³, ενώ σε εποχή πολέμου πρέπει να βρίσκονται 18000-20000 στο νησί⁶⁴. Όπως αναφέρει όμως ο Alvise Giustignan το 1591⁶⁵ είναι αμφίβολο αν οι 1200 από αυτούς γνωρίζουν καλά τη στρατιωτική τέχνη.

56. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593), Σπανάκη, *Μνημεία* όπ. παρ. III, (έκθεση του Filippo Pasqualigo, 1594), σ. 47.

57. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Petro Navaier (1570): quel povero popolo è astretto à dar allogiamento ad essi soldati nelle sue stantie senza esserli pagato alcun affito, cosa ad esso popolo così dura da supportare... è necessario... ò di far qualche allogiamento per i soldati,... ovvero con somministrar qualche quantità di danari a quella camera, applicandoli à pagar detti affitti. b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590).

58. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591). έκθεση του Juan Mocenigo (1593).

59. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. IV, έκθεση του Benetto Moro, 1602), σ. 133, Ξηρουχάκη, *Ανατολή*, όπ. παρ. σ. 56.

60. ASV, *Relazioni* b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): di ritrovar buona gente et non della trista sorte, che e stata la maggior parte di quella condotta in tempo mio... admessi quelli che riuscissero atti nella professione, et licentiat i gl' inhabili... έκθεση του Nicolo Donado (1598).

61. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

62. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): credo che potentissimo rimedio sarebbe di procurare quanto più si possa, che li capitani che vengono ispediti, con carico di far compagnie siano persone di qualche portata, et non admetter così facilmente ogn' uno.

63. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593)- έκθεση του Nicolo Donado (1598).

64. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

65. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

6. Τοπικός επικουρικός στρατός (*cernide*, *ordinanze*)

Τον τοπικό επικουρικό στρατό αποτελούσαν αρχικά κάτοικοι των πόλεων, αλλά επειδή ο αριθμός τους ήταν μικρός (1000 στο Χάνδακα, 300 στο Ρέθυμνο και 500 στα Χανιά) ο Giacomo Foscariνι όρισε να επιλέγονται και χωρικοί της υπαίθρου⁶⁶, οι οποίοι με την εγγραφή τους στο σώμα απελευθερώνονταν από την «παροικία», απαλλάσσονταν δηλαδή από τις αγγαρείες και την υπηρεσία στις γαλέρες, όπως και από την προσωπική κράτηση για ιδιωτικά χρέη⁶⁷. Έτσι αξιοποιείτο ένα ανεκμετάλλευτο τμήμα του πληθυσμού και τίθετο στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης. Τα σώματα αυτά μπορούσαν να είναι χρήσιμα, αν ήσαν πειθαρχημένα και εκγυμνάζονταν σωστά, αλλά, κατά γενική ομολογία, το αποτέλεσμα που προέκυπτε ήταν αρνητικό για τη Βενετία⁶⁸. Ιδιαίτερα οι προνομιούχοι της υπαίθρου ήταν τελειώς άχρηστοι και επικίνδυνοι για τη Γαληνοτάτη, επειδή είχαν στην κατοχή τους όπλα· γίνονταν ολοένα θρασύτεροι και προέβαιναν σε αυθαιρέσεις και καταχρήσεις· ήσαν αναπάκουοι, δεν πειθαρχούσαν στους τοπικούς κυρίους (*cavalieri*), αλλά μηχανορραφούσαν εναντίον τους και σε περίπτωση πολέμου θα ήσαν οι πρώτοι που θα εξεγείρονταν και θα χρησιμοποιούσαν τα όπλα εναντίον της Βενετίας⁶⁹. Όπως επισημαίνουν οι αξιωματούχοι, ο αριθμός τους είχε αυξηθεί κατά πολύ —ανέρχονταν σε 13.000 σε όλο το νησί—⁷⁰, διότι είχαν εισδώσει στο σώμα άτομα τελειώς ακατάλληλα και έπρεπε το συντομότερο να ληφθούν μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης. Επίσης την αύξηση του αριθμού των προνομιούχων (*privilegiati*) επισημαίνουν και οι ευγενείς στην πρεσβεία το 1583, όπου κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου για την ασφάλεια του νησιού, επειδή έχει μειωθεί ο αριθμός των υποχρεωμένων να υπηρετούν στις γαλέρες και να εκτελούν αγγαρείες⁷¹.

66. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578). βλ. Σπ. Θεοτόκη, Ιάκωβος Φοσκαρίνης, ή η Κρήτη το 1570, *Επετηρίδα Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, I (1938), σ. 193.

67. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του δούκα Nicolo Donado (1584): gli descritti in esse cernide godono et hanno per privilegio il non poter essere astretti personalmente per debiti particolari. Per il che molti si fanno scrivere per tal privilegio.

68. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. I, (έκθεση του Juan Mocenigo 1589), σ. 82-86.

69. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578): perche havendo le arme in mano si fanno piu insolenti... non prestano obedientia a magistrati... non so che frutto sperar in tempo di bisogno; b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591): si siano poste la armi in mano a quella parte de contadini she si chiamano privilegiati, i quali non si lasciando piu dominare da i loro cavalieri... et trovar mille inventioni contro di loro.

70. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591): έκθεση του Nicolo Donado (1598): sono 6800 le cernide et 6580 i privilegiati, che non hanno altro obbligo che di essercitarsi nell' armi et di andar a servir per scapoli.

71. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis, (αντίγραφο πρεσβείας του 1583, capitolo 10).

Συγκεκριμένα, ο γενικός προβλεπτής A. Giustignan το 1591⁷² διατυπώνει προτάσεις που θα συνέβαλαν στην ποιοτική αναβάθμιση του σώματος. Πρώτον, ζητεί να οριστούν διοικητές σε κάθε επαρχία με αποκλειστικό μέλημα την πειθαρχία και την άρτια εκπαίδευση του σώματος⁷³. Δεύτερον, προτείνει να μειωθεί ο αριθμός των εγγεγραμμένων· να παραμείνουν στο σώμα όσοι είναι ικανοί, ενώ οι υπόλοιποι να επιστρέψουν στις υποχρεώσεις τους στις αγγαρείες και στις γαλέρες, όπου και παρείχαν μεγαλύτερη ωφέλεια στη Βενετία. Τρίτον, να εγγράφονται στους καταλόγους σε ηλικία νεότερη των 18 ετών για να εκπαιδεύονται σωστά στη στρατιωτική τέχνη από την αρχή και έτσι να δημιουργηθεί ένα επίλεκτο σώμα, το οποίο θα μπορούσε να προσφέρει σημαντική υπηρεσία στη Βενετία.

Όπως διαπιστώνεται όμως από μεταγενέστερες εκθέσεις, το αμυντικό αυτό σώμα παραμένει πηγή κινδύνου για τη Γαληνοτάτη και συχνά συνιστάται να παίρνουν μέτρα για τη σωστή εκπαίδευσή του και τη μείωση του αριθμού του⁷⁴.

γ. Μισθοφορικό ιππικό (*cavallaria pagata*)

Τα στοιχεία των εκθέσεων για το αμυντικό αυτό σώμα είναι αρκετά περιορισμένα. Σύμφωνα με τον F. Pasqualigo⁷⁵ το σώμα θεσπίστηκε το 1591 και έκτοτε διατηρούνταν στο Regno di Candia έξι ίλες (*compagnie di strattia*) Αλθανών ιππέων, η καθεμία υπό τη διοίκηση πέντε *capitani* και ενός *governatore*⁷⁶. Συνολικά ήταν 300 ιππείς, οι οποίοι συνυπήρχαν με το φεουδαρχικό ιππικό και παρουσιάζονταν στις ετήσιες επιθεωρήσεις (*mostre*)⁷⁷. Η Βενετία φρόντιζε για την ανανέωση των ιλών αυτών και χρησιμοποιούσε τους ίππους των ιλών που αντικαθίσταντο για να συμπληρώσει ελλείψεις του φεουδαρχικού ιππικού⁷⁸. Όπως αναφέρουν οι προβλεπτές του ιππικού η δαπάνη για τη συντήρηση του μισθοφορικού αυτού σώματος ήταν 20.000 δουκάτα το χρόνο⁷⁹.

72. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

73. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του A. Giustignan: utile di assignar governorator particular ad ogni provincia, obligandoli anco ad habitar ne' territorii col continuo essercitio. migliorando. Έκθεση του Nicolo Donado (1598): stimo molto necessario per la buona essercitatione de esse, essendo quasi tutte buonissime genti che si pensi a modo di mandargli sopra capitani esperimentati de qualche anno, che sappino et possano essercitarle.

74. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. IV (έκθεση του Benetto Moro, 1602), σ. 117, του ίδιου, V, (έκθεση του Francesco Basilicata 1630), σ. 141-3.

75. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, III, (έκθεση του Filippo Pasqualigo, 1594), σ. 48.

76. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598).

77. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598).

78. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου. Το φεουδαρχικό ιππικό τής Κρήτης στις αρχές του 17ου αιώνα, *Παρουσία*, Στ (1989), σ. 303.

79. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Φεουδαρχικό ιππικό*, όπ. παρ. σ. 305

δ. Φεουδαρχικό ιππικό (cavallaria feudata)

Το κυριότερο αμυντικό σώμα του νησιού, — το φεουδαρχικό ιππικό —, διέρχεται τον 16ο αιώνα, όπως παρατηρούν όλοι οι εκπρόσωποι της Βενετίας, περίοδο παρακμής. Σε μια σύντομη αναδρομή υπενθυμίζουμε ότι, σύμφωνα με την αρχική διαίρεση της γης στο νησί το 1211⁸⁰, τα κτήματα διαιρέθηκαν σε τρία μέρη· το πρώτο δόθηκε στην εκκλησία, το δεύτερο στη Γαληνοτάτη και το τρίτο στους ευγενείς που εστάλησαν στην αποικία και ανέρχονταν σε 394. Κάθε φέουδο διαιρείτο σε 6 σερβενταρίες και κάθε σερβενταρία σε 24 καράτια. Για κάθε τέσσερις σερβενταρίες ο ευγενής ήταν υποχρεωμένος να παρέχει έναν ίππο α' κατηγορίας (cavallo de lancia) και για τις υπόλοιπες δύο ένα β' κατηγορίας (primo piatto). Με την πάροδο των χρόνων και επειδή δεν ίσχυαν τα πρωτοτόκια, αλλά η ελεύθερη διάθεση των φεούδων, στο φεουδαρχικό αυτό σώμα εισέδυσαν και άτομα κατωτέρων κοινωνικών τάξεων⁸¹, ενώ τα φέουδα κατακερματίζονταν (λόγω πώλησης, προίκας, κληρονομιάς). Στα μέσα του 16ου αιώνα ελάχιστοι φεουδάρχες — Βενετοί ή Κρητικοί —, κατείχαν ακέραιο φέουδο. Οι περισσότεροι κατείχαν μια σερβενταρία ή λίγα καράτια και δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να εκπληρώνουν τις φεουδαρχικές υποχρεώσεις τους, δηλ. να παρουσιάζουν ένα καλό ετοιμοπόλεμο ίππο στις ετήσιες επιδείξεις (mostre), αλλά έστελναν αντικαταστάτες με μικρόσωμους βοηθητικούς ίππους (roncini)⁸².

Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Γαληνοτάτη την περίοδο αυτή είναι, αφ' ενός ότι οι φεουδάρχες ήταν ανεκπαίδευτοι και τελείως ανίκανοι για να καλύψουν τις στρατιωτικές ανάγκες του νησιού, αφ' ετέρου ότι δεν υπήρχαν καλοί πολεμικοί ίπποι. Επίσης στα τέλη του αιώνα ο αριθμός των φεούδων έχει μειωθεί στα 330⁸³.

Όλοι οι αξιωματικοί του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα παρατηρούν ότι η κατάσταση του φεουδαρχικού ιππικού είχε ιδιαίτερα επιδεινωθεί και έχρηζε άμεσης βελτίωσης. Παρ' όλα αυτά οι προσπάθειες για να κινηθεί το ενδιαφέρον των φεουδαρχών στην στρατιωτική τέχνη δεν φαίνεται να φέρνει αποτέλεσμα⁸⁴. Ο γενικός προβλε-

80. ASV, *Relazioni*, b. 81 έκθεση του Paulo Contarini (1578). βλ. και Γιαννόπουλου, *Κρήνη*, όπ. παρ. σ. 39.

81. Βλ. Lamansky, *Secrets*, II, όπ. παρ. σ. 631· βλ. επίσης G. Cozzi, *La politica del diritto nella Republica del Venezia en Stato, società e giustizia nella Republica veneta (XV-XVIII sec) a cura di Gaetano Cozzi*, τ. 1, Roma 1985, s. 34-5.

82. ASV, *Relazioni* b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578). βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Φεουδαρχικό ιππικό*, όπ. παρ. σ. 301.

83. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

84. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578): *di eccitarli ad essercitarsi nella cavallaria con l' accomodar... bandite giostre posti premii...*

πτής J. Foscarini (1574-77) αναγνωρίζοντας τη σοβαρότητα του προβλήματος κυρίως λόγω του επικείμενου τουρκικού κινδύνου, επανέφερε τις παλιές υποχρεώσεις των φεουδαρχών, όπως είχαν αρχικά θεσπιστεί και τους υποχρέωσε να πραγματοποιούν τις ετήσιες mostre⁸⁵. επίσης εισήγαγε το αξίωμα των προβλεπτών του ιππικού (*proveditori della cavalleria*⁸⁶) με αρμοδιότητα να φροντίζουν για την αναβάθμισή του. Οι μεταγενέστεροι αξιωματούχοι όμως παρατηρούν, ότι η κατάσταση δεν βελτιώνεται· η υποχρέωση για την παροχή δύο καλών ίππων διατηρείται, αλλά κατ' ουσία δεν ίσχυε, διότι οι φεουδάρχες αδιαφορούσαν, δεν ήταν εκπαιδευμένοι και συνήθως ίππευαν μόνο ημιόνους, ενώ επανειλημμένα ζητούσαν να απαλλαγούν από την προσωπική υπηρεσία⁸⁷. Οι αξιωματούχοι συχνά πρότειναν να εξαγοράζουν οι ευγενείς την υπηρεσία τους με όσα χρήματα έκρινε απαραίτητο η Γαληνοτάτη για να προμηθευτούν ίππους και κατάλληλους αναβάτες⁸⁸. ο αντίλογος όμως στην πρόταση αυτή ήταν ότι, επειδή οι ευγενείς θα προτιμούσαν να πληρώνουν παρά να εξασκούν στην πολεμική τέχνη, θα ήταν τελειώς άχρηστοι για τη Βενετία· ήταν καλύτερο να διατηρηθούν τα παλιά «συνήθεια»⁸⁹. Ακόμη όμως

85. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591):... (Foscarini) rinovò li obligli vecchii et procurò di ridrizzarla fatte le mostre... comparessero l' armi et i cavalli, onde al suo tempo si è accresciuta la cavalleria di una buona quantita de cavalli.

86. Βλ. Ασπασία Παπαδάκη, Αξιώματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16ο και 17ο αιώνα, *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σ. 99-136, Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Φεουδαρχικό ιππικό, όπ. παρ. (δημοσίευση 4 ανεκδότων εκθέσεων προβλεπτών του ιππικού), σ. 307-339.

87. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis (αντίγραφο πρεσβείας του 1583, capitolo 1). ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Aloysius Gritti (1555): la più parte di loro supplicheriano di esser desgravati di tal obbligo, passando qualche suma di danari all' anno come paresse a vostra serenita. b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598): hanno anco poca voglia quei suoi nobilli et altri cavalieri di cavalcare et hanno chiaramente scoperto questo fermo proponimento del loro animo nell' ambasciata del 1584 nella quale hanno apertamente dimandato d' esser liberi da questo obbligo di montar in persona a cavallo.

88. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Francesco Bernardo (1540): li feudati non osservano le obligation loro et in loco di cavalli la maggior parte di essi si serveno de muli... et per opinion mia parlando riverentemente, giudicarei fusse bene che in loco di cavalcature che ditti feudati sono tenuti di haver pagassero in quellacamera di Candia tanti denari con li qual si potria tenir a quella custodia quel numero di cavalli di stradiotti che parera necessario; b. 61, έκθεση του Marc' Antonio Trivisan (1542): et perche le cavallarie si divideno... si potesse premutar la loro obligation delli cavalli circa farli pagar una decima al anno, et deputarla al pagamento delle fantarie che convengono star alla custodia della citta... Άλλη πρόταση του Nicolo Donado (1598), *Relazioni*, b. 79, είναι να υποχρεωθούν όσοι κατέχουν λιγότερα από 8 καράτια να πληρώνουν 2 δουκάτα για καθένα, ενώ όσοι έχουν περισσότερα να πληρώνουν ένα δουκάτο για καθένα.

89. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Aloysius Gritti (1555): di proveder a tal cosa fa bisogno metter nelle commissioni di capitani di Candia con espresse pene che facino far le mostre et rissegne una volta all' anno per il meno et tutti quelli che mancarano dell' obbligo suo

και αν τους επιβαλλόταν πρόστιμο, δεν θα το πλήρωναν, αλλά θα παρέμεναν οφειλέτες του Δημοσίου⁹⁰. Παρ' όλα αυτά η Γερουσία, μετά από αίτημα των ευγενών, αποφάσισε το 1583 να εφαρμόσει παλαιότερη πρόταση των αξιωματούχων και ν' αποστείλει στο νησί 300 έφιππους μισθοφόρους, οι οποίοι θα αντικαθιστούσαν τους ανίκανους να υπηρετήσουν φεουδάρχες⁹¹. Επίσης αποφάσισε να ενωθούν όσοι ευγενείς είχαν μόνο καράτια και να παρέχουν ένα καλό ίππο για κάθε μια σερβενταρία⁹². Το μέτρο αυτό επιβλήθηκε με σκοπό να μην παρουσιάζονται πια ροτζίνιοι, παρά μόνο καλοί ίπποι. Όπως προκύπτει όμως από μεταγενέστερα έγγραφα, και συγκεκριμένα από αυτήν την έκθεση του Α. Giustignan το 1591⁹³, οι αποφάσεις της Γερουσίας δεν έφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα και η κατάσταση του φεουδαρχικού ιππικού, τόσο των ίππων και του οπλισμού, όσο και των ατόμων, παραμένει δεινή.

Όσον αφορά την ποιοτική αναβάθμιση των ίππων λόγω της ένωσης των καρatiών παρατηρείται ότι η κατάσταση ήταν χειρότερη, διότι, ενώ πριν παρουσιαζόταν ένας ροντζίνος για 6, ή 10 καράτια, τώρα εμφανιζόταν για 15 ή 20 καράτια, ή ακόμη και για ολόκληρη σερβενταρία. Σχετικά με την εξαγορά της φεουδαρχικής υπηρεσίας και της αντικατάστασης των φεουδαρχών με μισθοφόρους ιππείς ο Α. Giustignan παρατηρεί ότι όσοι στρατιώτες βρίσκονταν στο νησί ήταν πολύ χαμηλού επιπέδου (συγκεκριμένα από τις 16-20000 που υπήρχαν σε καιρό πολέμου, είναι ζήτημα αν μπορούσαν να επιλεγούν 1200 με ικανοποιητικές στρατιωτικές γνώσεις). Ο μισθός τους ήταν 22-23 λίρες το μήνα, από τις οποίες κατακρατείτο ένα ποσό 9 λιρών για την αγορά ίππων και οι υπόλοιπες 15-16 διετίθεντο για τη διατροφή και

de non tener buoni cavalli et huomini come sono obligati li sia tolta la pena inrimissibilmente, la prima fiata, alla seconda poi che li fusse redopiata la pena quando che da una rissegna a l' altra non havessino rimesso li cavalli et homini secondo l' obbligo loro. Βλ. και Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. Ι, (έκθεση του Juan Mocenigo 1589), σ. 99.

90. ASV *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578): cosi poveri che se ben sono condannati non si può eseguir alcuna condanason contra di loro, ma restano debitori in camera... per inobedientia condannati molti et molti astretti a pagar le condanason et molti fatti debitori in camera in modo che di poveri che erano sono divenuti poverissimi et e pericolo che aggriongentoli nova gravezza, non mettano in ultima disperatione. Βλ. και Ξηρουχάκη, *Ανατολή*, όπ. παρ. σ. 26.

91. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis. (αντίγραφο Πρεσβείας 1583, capitolo 1).

92. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis (αντίγραφο Πρεσβείας του 1583, capitolo 1). Άλλη πρόταση των προβλεπτών του ιππικού αποτελούσε να παρουσιάζεται ένας ίππος για κάθε 2 σερβενταρίες θλ. σχετ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Φεουδαρχικό ιππικό, όπ. παρ. σ. 302. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578): quei che possedono manco di 2 serventarie, unendone doi e tre insieme, accio che possino tener quel maggior numero de buoni cavalli che sia possibile.

93. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

ένδυσή τους, ποσό ανεπαρκές, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Για να επανδρωθεί το σώμα ικανοποιητικά, έπρεπε να διατεθούν σημαντικά ποσά, τα οποία οι φεουδάρχες δεν ήταν πρόθυμοι να παρέχουν και θα εξεγείρονταν. Έτσι ήταν χρησιμότερο και σίγουρα στοίχιζε λιγότερο να διατηρηθεί το σώμα των φεουδαρχών, ενώ παράλληλα να αφυπνισθεί το ενδιαφέρον τους για τη στρατιωτική τέχνη. Πιστεύει ότι ένα κίνητρο θα ήταν να δοθεί οικονομική ενίσχυση στους διοικητές του σώματος (ήταν έντεκα στο νησί), ενώ να θεσπιστεί να αντικαθίστανται ανά 5ετία, γεγονός που θα προκαλούσε το ενδιαφέρον των φεουδαρχών. Επίσης προτείνει να τοποθετούνται τοποτηρητές (*luogo tenenti*) υπό την εξουσία του προβλέπτη του ιππικού, οι οποίοι από φόβο ότι θα απολυθούν να δείχνουν τη δέουσα επιμέλεια και προθυμία.

Για ν' αντιμετωπίσει το πρόβλημα της έλλειψης καλών ίππων είχε αποφασιστεί να παραμένουν στο νησί, για να καλύπτουν τις ανάγκες του φεουδαρχικού ιππικού, οι ίπποι των μισθοφορικών ιλών που αντικαθίστανται⁹⁴. Ο Α. Giustignan⁹⁵ προτείνει να δημιουργηθεί ράτσα ίππων στο νησί με την εισαγωγή 200 φοράδων, που θα διανεμηθούν στα λιβάδια και έτσι να αυξηθεί ο αριθμός των ίππων που εκτρέφονται στην Κρήτη.

94. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Φεουδαρχικό ιππικό, όπ. παρ. σ. 303.

95. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591): *da quei pochi cavalli che sono nati nell' isola si comprende che l' introdume razza saria di frutto... la serenità vostra comprar una quantita de cavalle 200 distribuite per il Regno à cavalieri richi che hanno comodita de pascoli.*

B. Κοινωνία

Την κοινωνία του Χάνδακα κατά τον 16ο αιώνα αποτελούν οι Βενετοί και Κρητικοί ευγενείς (*nobili veneti et cretensi*), οι αστοί (*cittadini*), τα κατώτερα λαϊκά στρώματα (*popolo*) και οι Εβραίοι (*Ebrei*), ενώ στην ύπαιθρο κατοικεί ο μεγάλος αριθμός των χωρικών (*contadini*).

Οι πληροφορίες που δίνουν οι εκθέσεις για καθένα από τα κοινωνικά στρώματα σε γενικές γραμμές συμπίπτουν και συγκροτούν εικόνα που δεν απέχει ουσιαστικά από την πραγματικότητα.

1. Ευγενείς (*nobili*)

Η γενική εκτίμηση για τους ευγενείς της Κρήτης είναι ότι η τάξη τους διέρχεται κρίση. Αν και εξακολουθούν να αποτελούν την κυρίαρχη τάξη, στην οποία στηρίζεται στρατιωτικά η Γαληνοτάτη, το πολιτικό όσο και το κοινωνικο-οικονομικό τους κύρος έχει, σε μεγάλο βαθμό, ελαττωθεί. Παράλληλα, έχει αυξηθεί ο αριθμός των Κρητικών ευγενών που είναι ορθόδοξοι (*de rito greco*) και αποτελούν κίνδυνο για την τάξη των Βενετών, όπως και των αστών που έχουν αποκτήσει οικονομική και πολιτική δύναμη, ενώ διεκδικούν και άλλη. Τόσο οι εκθέσεις των απεσταλμένων της Βενετίας στο νησί, όσο και οι πρεσβείες των ευγενών προς τη Βενετική Γερουσία, κατά τη διάρκεια του αιώνα, μεταφέρουν την αγωνία της ανώτερης τάξης για να διαφυλάξει τα προνόμιά της και να βελτιώσει την οικονομική της κατάσταση. Τονίζεται ότι οι ευγενείς είναι αφοσιωμένοι στη Γαληνοτάτη και τους ενδιαφέρει η παραμονή τους στην Κρήτη¹, αλλά δεν είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν οικονομικά στις υποχρεώσεις τους². Το στοιχείο της οικονομικής δυσπραγίας τους επισημαίνεται ιδιαίτερα σ' όλα τα έγγραφα. Χαρακτηριστικά ο στρατιωτικός διοικητής Pietro Navaier³ το 1570 αναφέρει ότι υπάρχουν 450 ευγενείς στο νησί, αλλά

1. Για τις κοινωνικές τάξεις βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II (απόσπασμα από την έκθεση του Giacomo Foscarini), σ. 630-634, Στ. Αλεξίου, Το κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον 16ο και 17ο αι., *Κρητικά Χρονικά*, 19 (1965), σ. 150-2, Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 372.

2. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του P. Navaier (1570): *gran parte di essi (nobili veneti) poco curano della nobiltà... sariano molto inhabili a prestare alcun servizio a vostra serenità.*

3. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του P. Navaier (1570): *pochissimi, che fermamente stiano nella città, usando loro di habitar continuamente l' estate et il verno nelli suoi casali...*

ελάχιστοι από αυτούς κατοικούν στην πόλη και συμμετέχουν στο συμβούλιο των ευγενών· οι περισσότεροι διαμένουν στα χωριά τους και δεν είναι σε θέση να προσφέρουν υπηρεσία στη Γαληνοτάτη. Επίσης ο Paulo Contarini⁴ λίγα χρόνια αργότερα, το 1578, συμπληρώνει ότι μόνο 25-30 ευγενείς κατέχουν 2-3 φέουδα και έχουν τα προς το ζην. Οι υπόλοιποι είναι πτωχοί, ζουν στην ύπαιθρο και σπάνια έρχονται στην πόλη.

Όπως έχει αναφερθεί ήδη, οι ευγενείς ήταν ανεκπαίδευτοι και δειλοί⁵, δεν ανταποκρίνονταν στις φεουδαρχικές τους υποχρεώσεις και ήσαν απρόθυμοι να εξοπλίσουν γαλέρες⁶. Οι αξιωματούχοι συχνά καταγγέλλουν ότι οι ευγενείς παραβίαζαν την υποχρέωση της αποστολής του 1/4 της ετήσιας σιτοπαραγωγής τους στη Δημόσια Σιταποθήκη (Fontego) της πόλης⁷, όπως είχε αποφασίσει η Γερουσία το 1561⁸. Βάσει του νόμου, όσοι είχαν εισόδημα από σιτάρι μεγαλύτερο από 100 μεζούρες το χρόνο, όφειλαν να παραδίδουν το 1/4 της παραγωγής έναντι μειωμένης τιμής στην Σιταποθήκη για τη συντήρηση των λαϊκών στρωμάτων (popolo) και των στρατιωτών (militia), αλλά, για ευνόητους λόγους, σημειώνονται αυθαιρεσίες· ο γενικός προβλεπτής Zuan Mocenigo⁹ το 1593 προτείνει να γίνει έλεγχος στα χωριά για το εισόδημα του καθενός, και να τεθεί διατίμηση και σε άλλα είδη πρώτης ανάγκης, όπως στο κρασί, τυρί και λάδι. Επίσης οι αξιωματούχοι καταγγέλλουν ότι έχει διαμορφωθεί ένα γενικό κλίμα δυσαρέσκειας και μίσους των κατωτέρων στρωμάτων εναντίον των ευγενών, — κυρίως λόγω της οικονομικής καταπίεσης που υφίστανται — το οποίο πρέπει να αντιμετωπιστεί το συντομότερο από τη Γαληνοτάτη. Όπως αναφέρει ο Fr. Bernardo¹⁰ η αιτία βρίσκεται στη φιλαργυρία και απληστία των ευγενών, οι οποίοι χρησιμοποιούν κάθε αθέμιτο μέσο προκειμένου να καταπιέσουν τους χωρικούς. Μεταξύ των άλλων τους υποχρέωναν να πωλούν μόνο σ' αυτούς τα προϊόντα τους σε πολύ

4. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του P. Contarini (1578): sono astretti per la povertà a star nelle ville non havendo modo di comparir nella città, sono miserabili, et molti di essi hanno per la povertà perduta la nobiltà...

5. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του F. Bernardo (1540): essi nobeli sono molto timidi et pusillanimi et per ogni piccol cosa si metteno in fuga... si impaurieno talmente... mostrando grandissima trepidatione...

6. Βλ. παραρ. σ.

7. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του D. Barbarigo (1567): molti... non haveano in esecution delli ordeni... per far condur il quatro di esse (intrade de biave) alla città...

8. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 363.

9. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του J. Mocenigo (1593): il eccell. signor Duca dovesse prender buone informazioni per saper la vera intrada di ogni casale.

10. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του F. Bernardo (1540): essi nobeli per accumular denari non lassano alcun mezo intentato... et trazeno dalli sui villani fino il sangue...

χαμηλή τιμή. Παρά την απαγόρευση της Γερουσίας το 1561¹¹ όμως, η κατάσταση διατηρείται η ίδια και τα επόμενα χρόνια¹². Όσοι έχουν τον τίτλο της κρητικής ευγένειας (*nobili cretensi*) έχουν θεωρητικά τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις με τους Βενετούς, αλλά ουσιαστικά η θέση τους είναι υποδεέστερη. Οι Βενετοί ευγενείς εκδηλώνουν συχνά την αντίθεσή τους, όπως διατυπώνεται σε συγκεκριμένα αιτήματα των πρεσβειών τους¹³ και σε παρατηρήσεις των αξιωματούχων¹⁴. Ο λόγος είναι ο ολοέν αυξανόμενος αριθμός των Κρητικών ευγενών και η πολιτική δύναμη που αποκτούν με τη συμμετοχή τους στο συμβούλιο των ευγενών¹⁵ και στα αξιώματα¹⁶, γεγονός που αποτελεί κίνδυνο για τους Βενετούς. Η πρόταση που διατυπώνεται είναι να απονέμονται με φειδώ οι τίτλοι της κρητικής ευγένειας¹⁷. Με απόφαση της Γερουσίας το 1549 θεσπίζεται ότι η απονομή της κρητικής ευγένειας θα γίνεται από τους στρατιωτικούς διοικητές (*capitani generali*) της Κρήτης, αλλά με την έγκριση της Μητρόπολης¹⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην πρεσβεία του 1583 οι Βενετοί ευγενείς ζητούν να δίνεται ο τίτλος της κρητικής ευγένειας με ιδιαίτερη προσοχή, διότι είχαν εισδώσει στην τάξη πολλοί ανίκανοι για τον τίτλο, και η Γερουσία συμφωνεί με το αίτημα¹⁹. Επίσης συχνές είναι οι αναφορές που δείχνουν τη διαμάχη των ευγενών με τη νέα ανερχόμενη τάξη των αστών (*cittadini*). Χαρακτηριστικά είναι τα αιτήματα των ευγενών με των αστών του Χάνδακα στην πρεσβεία του 1561²⁰ που δείχνουν τις αντιθέσεις και τα αντικρουόμενα συμφέροντα των δύο τάξεων. Οι ευγενείς ανησυχούν για την εξέλιξη της νέας τάξης στον πολιτικό²¹ και οικονομικό τομέα²² και προσπαθούν με διαβήματα προς τη Γερουσία να βελτιώσουν τη θέση τους.

11. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 367.

12. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του D. Barbarigo (1567)... alcuno nobile feudato, cittadino ò altro non possi a modo alcuno obligar, over astrenger alcuno de sui contadini a venderli la sua roba a chi li piace...

13. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 380-1.

14. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598): tra li nobili veneti et cretensi pare che non ci sia tutta quella buona intelligenza che si ricercerebbe, ò sia perche entrando questi cretensi nel consiglio universale, dove vanno anco tutti li feudati, li cretensi per il maggior numero prevalendo... b. 81 έκθεση του A. Loredan (1590).

15. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του N. Donado (1598).

16. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Rhenerius, όπ. παρ. σ. 157.

17. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. IV, (έκθεση του B. Moro, 1602), σ. 83-84. Γιαννόπουλου, Κρήτη, σ. 41.

18. Βλ. Γ. Πλουμίδη, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Ιωάννινα 1986, σ. 112-3.

19. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis (αντίγραφο Πρεσβείας του 1583, capitolo 17).

20. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ.

21. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Rhenerius, όπ. παρ. σ. 157.

22. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του F. Bernardo (1540): li nobeli... per far che li cittadini

2. Αστοί (cittadini)

Η τάξη των αστών κατά τον 16ο αιώνα γνωρίζει οικονομική άνοδο και κοινωνική αναγνώριση²³. Κύρια απασχόλησή τους αποτελεί το εμπόριο, αλλά βαθμιαία εισχωρούν στην τάξη των φεουδαρχών με την απόκτηση γαιών²⁴. Η αντίθεσή τους με τους ευγενείς αυξάνει, όσο αποκτούν μεγάλη δύναμη και κύρος και επισημαίνεται συχνά στα έγγραφα της εποχής²⁵. Βάσει των βενετικών νόμων τους απονέμονται ορισμένα αξιώματα (scrivanie), αλλά με δυσaráσκεια εκ μέρους των ευγενών²⁶.

Γενική παρατήρηση αποτελεί ότι οι αστοί είναι πιστοί και υπάκουοι στη Βενετία, αλλά συγχρόνως είναι ανεκπαιδευτοί, δεν γνωρίζουν τη χρήση των όπλων, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να στηριχτεί σ' αυτούς²⁷.

non possano conseguir tal vadagni, non permettono, che li villani vendino... ad altri che ad essi gentilhomeni...

23. Βλ. Ν. Παναγιωτάκη, Ο ποιητής του «Ερωτόκριτου», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σ. 331-8. Α. Παπαδία-Λάλα, «Cittadini» και κάτοικοι πόλεων, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη» της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 1985, σ. 61-2, Χρ. Μαλτέζου, Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 142-147.

24. Βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II, σ. 632. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Φεουδαρχικό ιππικό, όπ. παρ. σ. 301.

25. Η διαφορετική αντιμετώπιση των ιδίων προβλημάτων από τις δύο τάξεις στην πρεσβεία του 1561 δείχνει τον έντονο ανταγωνισμό τους, βλ. σχετ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, σ. 358-71. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Fr. Bernardo (1540): li borghesani ancor loro si resenteno et dogliono da essi gentilhuomeni. b. 81, έκθεση του D. Barbarigo: sono tanto mal trattati dalli nobeli...

26. ASV, *Archivio di Duca*, b. 50 bis (αντίγραφο πρεσβείας 1583), Βλ. Ν. Παναγιωτάκη, *Η Κρητική περιόδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Αθήνα 1986, σ. 57. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Rhenerius, όπ. παρ. σ. 157. Γ. Πλουμίδη, *Πρεσβείες*, όπ. παρ. σ. 92-4 (Πρεσβεία 1549).

27. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του A. Gritti (1555): confidarsi di quelli borghesani non laudo et peggio delli villani di fuora. b. 61 έκθεση του F. Bernardo (1540): Li borghesani per quello si vede sono buoni et fidel marchesi et credo che quando bisognasse si forceriano di far, il debito contra lo inimico, ma per esser gente sregolata et confusa et non atta a maneggiar de quelle arme che sono necessarie alla defensione di una terra... credo che poco ne permettissimo prometter di loro. b. 81, έκθεση του A. Loredan (1590): perche i benemeriti cittadini che nei loro carichi servono la sua patria con amore et carità scordandosi... celebrino le sue dignissime attioni...

3. Εβραίοι (Ebrei)

Η Εβραϊκή μειονότητα του Χάνδακα, αν και είναι πολύ μικρή — αναφέρονται 620-800 άτομα²⁸ στην περίοδο που εξετάζεται — είναι αρκετά ισχυρή οικονομικά και η Βενετία την συμπεριλαμβάνει σταθερά στις χρηματικές απαιτήσεις από τους υπηκόους της. Αναφέρεται το ποσό των 340 δουκάτων Κρήτης (245 δουκάτα Βενετίας) ως ετήσια εισφορά²⁹ ενώ οι ευγενείς απαιτούν στην πρεσβεία τους το 1561³⁰ να επιβαρυνθούν και οι Εβραίοι με τα έξοδα της οχύρωσης. Κατοικούν στην Εβραϊκή συνοικία (zudecca) του Χάνδακα που θεωρείται προνομαϊκή λόγω θέσεως, όπου επιδίδονται στις εμπορικές και χρηματιστικές δραστηριότητές τους. Γενικά αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη και εχθρότητα από τους κατοίκους του νησιού και οι αξιωματούχοι παρατηρούν ότι είναι επικίνδυνοι, διότι παίρνουν χρυσό και άργυρο από την πόλη και το μεταφέρουν σε τουρκικές περιοχές και καλό θα ήταν να εκδιωχθούν από την πόλη και εάν ήταν δυνατόν και από το νησί³¹.

4. Κατώτερα λαϊκά στρώματα (popolo)

Οι πληροφορίες από τις εκθέσεις για τα κατώτερα λαϊκά στρώματα είναι ελάχιστες. Περισσότερα στοιχεία για την κατάστασή τους μας δίνει η πρεσβεία του 1561, όπου παρουσιάζουν μαζί με τους αστούς τα αιτήματά τους στη Γερουσία. Από τις διασπαρτες παρατηρήσεις των αξιωματούχων όμως εξάγεται ότι ο λαός αν και είναι πτωχός και έχει έντονο και ουσιαστικό πρόβλημα επιβίωσης, εξακολουθεί να είναι

28. ASV, Relazioni, b. 81, έκθεση του Nicolò Donado (1584): Hebrei di ogni sorte et sesso seicento et vinti. Βλ. και Σ. Ξανθουδίδη, Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Βενετοκρατίας, *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σ. 112-126. Starr J., Jewish life in Crete under the rule of Venice, *American Academy for Jewish Research, Proceedings XII* (1942) σ. 60-62, Ankori Z., Jews and the Jewish Community in the history of Medieval Crete, *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Γ'*, Αθήνα 1968, σ. 358-361. Για την παρουσία των Εβραίων στην Κρήτη σε προγενέστερη εποχή βλ. E. Santschi, Contribution à l' étude de la communauté juive en Crète vénitienne au XIVe s. d' après des sources administratives et judiciaires, *Studi Veneziani*, 15 (1973), σ. 177-211.

29. ASV, Relazioni, b. 81, έκθεση του P. Navaier (1570): dalla università della Giudaica, ducati trecento et quaranta, che sono ducati ducento quaranta cinque.

30. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, σ. 358.

31. ASV, Relazioni, b. 81, έκθεση του Nicolò Donado (1584):... io credo meglio sarebbe del tutto cacciarli da esso Regno· βλ. και Starr, Jewish life, όπ. παρ. σ. 70-73. J. Israel, *European Jewry in the age of mercantilism, 1550-1750*, Oxford 1985, σ. 19, 113, 157.

πιστός και υπάκουος στη Γαληνοτάτη³². Προτάσεις για να διατηρηθούν οι τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης σε χαμηλά επίπεδα δεν βρίσκουν άμεση ανταπόκριση.

Ένα αξιοσημείωτο γεγονός που έπληξε ιδιαίτερα την πόλη του Χάνδακα στην τελευταία δεκαετία του 16ου αιώνα και συγκεκριμένα από το 1592 ως το 1594 ήταν η επιδημία της πανώλους (peste), που επέφερε σημαντικές δημογραφικές συνέπειες στην περιοχή³³.

5. Χωρικοί (contadini)

Οι εκπρόσωποι της Βενετίας στην Κρήτη δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στις εκθέσεις τους στα προβλήματα που απασχολούν τους αγρότες. Έτσι περιγράφουν με τα μελανότερα χρώματα τη δυστυχία και την απερίγραπτη ένδεια, στην οποία έχουν οδηγηθεί οι αγρότες λόγω της καταπίεσης που υφίστανται από τους ευγενείς και τους διοικητικούς υπαλλήλους, ενώ επισημαίνουν τον κίνδυνο που διατρέχει η Γαληνοτάτη αν δεν βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσής τους, διότι, λόγω του μεγάλου αριθμού, αποτελούν απαραίτητο στοιχείο για την άμυνα του νησιού. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι οι αξιωματούχοι στην περίοδο που εξετάζεται διατυπώνουν τις ίδιες προτάσεις, γεγονός που αποδεικνύει ότι η Βενετία παρά τις αγαθές προθέσεις της δεν κατόρθωσε να επιφέρει αλλαγές και βελτιώσεις.

Ο αγροτικός πληθυσμός, κατά γενική ομολογία, υποφέρει κυρίως από τους τοπικούς υπαλλήλους (castellani, scrivani, ministri, cavalieri), οι οποίοι δεν διστάζουν μπροστά σε κάθε αθέμιτο μέσο προκειμένου να αποκομίσουν κέρδος³⁴. Όπως αναφέρει διεξοδικά ο Alvise Giustignan³⁵ οι αγρότες όφειλαν τις εξής επιβαρύνσεις στους τοπικούς κυρίους τους: 1) regalie — εισφορά σε είδος (αυγά, κότες, πρόβατα, κρασί), για τα κτήματα που χρησιμοποιούσαν, 2) angarie — υποχρεωτική προσωπική εργασία, και 3) terzarìa — καταβολή του 1/3 της ετήσιας

32. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): *hò ritrovato quel suo popolo et cittadini tanto obedienti et fideli...*

33. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): *ma nel porto di Candia si e lavorato poco per causa delle peste- έκθεση του Nicolò Donado (1598): et che doi anni et più ancora durasse questa peste in tempo mio- βλ. και Σπανάκη, Μνημεία, όπ. παρ. III, (έκθεση του F. Pasqualigo, 1594), σ. 64-114· Αλεξίου, Κάστρο Κρήτης, όπ. παρ. σ. 175-6.*

34. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591): *la contadinanza è molto afflitta da i mali trattamenti d' alcuni cavalieri, scrivani, castellani et altri...* βλ. και Γιαννόπουλου, Κρήτη, σ. 50-1.

35. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan, (1591): έκθεση του Juan Mocenigo (1593): *contadini molto oppressi et aggravati per l' oblighi che hanno con il publico et con particolari.*

παραγωγής τους. Οι τυραννίσκοι όμως αυτοί αυθαίρετα και παραβιάζοντας κάθε έννοια δικαίου απαιτούσαν πολύ μεγαλύτερες ποσότητες από τις καθιερωμένες με αποτέλεσμα απελπιστικό για τους πτωχούς αγρότες. Τραγική εικόνα γι αυτούς μας δίνει ο Nadal Donado το 1580³⁶, ο οποίος περιγράφει ότι τα άτομα αυτά ζουν λίγο μόνο διαφορετικά από τα ζώα, κοιμούνται στο χώμα και δεν έχουν δυνατότητα να τραφούν με τίποτα θεραπευτικό, και είναι τόσο εξαντλημένοι που δεν έχουν πια ανθρώπινη μορφή. Για τους περισσότερους η παραγωγή δεν αρκεί ούτε για δύο μήνες το χρόνο, ενώ τον υπόλοιπο καιρό απλώς συντηρούνται για να μην πεθάνουν. Η ίδια κακή κατάσταση επικρατούσε και σαράντα χρόνια πριν, όταν ο δούκας Francesco Bernardo³⁷ το 1540 αναφέρει ότι οι αγρότες τρέφουν απερίγραπτο μίσος για τους κυρίους τους, διότι τους «ρουφούν το αίμα» στην κυριολεξία προκειμένου να συγκεντρώσουν χρήμα. Συγκεκριμένα, τους υποχρέωναν να δίνουν μόνο σ' αυτούς τα προϊόντα τους — πριν από την εποχή τους —, σε πολύ χαμηλότερη από την κανονική τιμή· π.χ. τους έπαιρναν το κρασί προς ένα υπέρπυρο, ενώ το διέθεταν στη συνέχεια στους ίδιους προς 4 υπέρπυρα το *mistachio*· το σιτάρι προς 5-6 υπέρπυρα και στη συνέχεια το διέθεταν προς 12 υπέρπυρα τη μεζούρα³⁸. Το 1561³⁹ είχε θεσμοθετηθεί να είναι ελεύθεροι οι αγρότες να πωλούν τα προϊόντα τους σε όποιον θέλουν στην τρέχουσα τιμή, αλλά, όπως μαρτυρούν μεταγενέστερα έγγραφα⁴⁰, η διάταξη αυτή δεν εφαρμόζεται. Η Γερουσία υπενθυμίζει το 1583⁴¹ την προηγούμενη απόφασή της και συμπληρώνει ότι οι χωρικοί δεν ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν τροφή, χωρίς τη θέλησή τους, στους

36. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): della inestimabile povertà, et miseria di quei villani, i quali vivono per il più poco differenti d' animali, dormono sopra la nuda terra... βλ. και Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, σ. 390· Χρ. Μαλτέζου, Κρήτη, σ. 147-8.

37. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Francesco Bernardo (1540): essi nobili per accumular denari... trazeno dalli sui villani si può dir fino il sangue...

38. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Fr. Bernardo (1540): li nobili vogliono ogni cosa per loro... non permettono che li villani delli loro casali vendino simil robbe ad altri che ad essi gentilhomeni, li quali con questi soi andamenti sono fatti tanto odiosi a tutti universalmente... b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593). Το μιστάτο (*mistachio*) αντιστοιχεί με 10,73 λίτρα, και η μεζούρα (*misura*) με 36,22 λίτρα.

39. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 367.

40. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): alcuno nobile, feudato, cittadino, o altro... non possi a modo alcuno obligar over astrenger alcuno de sui contadini over altri a venderli la sua roba, o mercantia, volendo che ognuno sii in sua libertà di venderla, a cui li piace e con suo vantaggio· b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): gli prohibiscono fino di poter contrattare mercato delle robbe sue proprie con altri che con loro...

41. ASV, *Archivio di Duca*, b. 50 bis (αντίγραφο πρεσβείας, 1583, capitolo 6): i quali contadini non possano esser agravati di dar contra la volontà loro... in libertà di venderle a chi meglio loro par, et piace et dove più li tornera comodo et vantaggio in conformità di quanto anco deliberasimo col senato nostro l' anno 1561...

στρατιώτες και στους ίππους τους, όταν περνούσαν από τα χωριά τους⁴². Επίσης ίσχυε η τοκογλυφία (*usura*) μέχρι και 150% το χρόνο σε ορισμένες περιοχές, όπως και η άδικη και αθέμιτη συμπεριφορά των κυριών, δηλ. βιασμοί, εκδίωξη από τα χωριά, χειροδικία, με αποτέλεσμα να επιβαρύνεται ακόμη περισσότερο η κατάσταση των χωρικών και να αυξάνεται ο φόβος και το μίσος τους⁴³.

Εκτός από τις υποχρεώσεις στους τοπικούς τυραννίσκους οι χωρικοί όφειλαν υποχρεώσεις και στο Δημόσιο· συγκεκριμένα όφειλαν μια αγγαρεία έξι ημερών το χρόνο στις οχυρώσεις και υπηρεσία στις γαλέρες όταν έφθανε η σειρά τους⁴⁴. Και εδώ όμως οι αξιωματούχοι επισημαίνουν ότι αφ' ενός οι αυθαιρεσίες των υπαλλήλων, αφ' ετέρου οι κακές συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν, συνέβαλαν στην απροθυμία των χωρικών να εκπληρώσουν το καθήκον τους. Οι περισσότεροι, παρά την οικονομική επιβάρυνση, προτιμούσαν να πληρώνουν εξαγορά της αγγαρείας, η οποία ανερχόταν αρχικά σε 13 1/2 υπέρπυρα⁴⁵, ενώ αργότερα μειώθηκε στα 8 υπέρπυρα δηλ. στις 3 1/2 λίρες⁴⁶, και για όσους είχαν ζώα από 18 στα 12 υπέρπυρα (δηλ. στις 5 λίρες και 4 σολδία). Όσοι δεν εξοφλούσαν την εξαγορά θεωρούνταν οφειλέτες του Δημοσίου και πολλοί κατέφευγαν σε τουρκικές περιοχές για ν' αποφύγουν το επιπλέον πρόστιμο⁴⁷. Άλλοτε οι *cavalieri*

42. ASV, *Archivio di Duca*, b. 50 bis (αντίγραφο Πρεσβείας, capitolo 6): ne a Rettori, ne ad altri publici rappresentanti et ministri biava ne paglia, ne altre loro robbe o mercancie. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): detti poveri (contadini) sono quelli che dano alloggiamenti et altro ad essi soldati et suoi cavalli, se i eccellentissimi Rettori et altri rapresentanti suoi vano in visita, ò vengono mandati fuori ministri per qualche occorenza, ò di biave, ò d' altro tutto e condanno, et gravezza del contadino. Όπως φαίνεται στο παραπάνω απόσπασμα αποτελούσε υποχρέωση των χωρικών να δίνουν κατάλυμα στους στρατιώτες και τους δημόσιους λειτουργούς που περιοδεύουν στην περιοχή τους [βλ. και Στανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. Ι (έκθεση του J. Mocenigo, 1589, σ. 51)].

43. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591): tengono in tanto timore quelle genti che non ardiscono pur di lamentarsi.

44. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): convengono essi fare ogn' anno la loro angarie alle fabriche che dura giorni 6 et tanto più quanto importa il tempo, che spendono nel venire alle citta, et nel ritorno alli loro casali, et oltre dicio restano anco sottoposti al servizio della galea quando gli viene a toccar la sorte.

45. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): se non possono personalmente adoperarsi per sei giornate, che tanto mi porta una angaria, sono astretti di pagar in contati perperi tredici e mezo per cadauna giornata, se hanno animale sono obligati la metà di più...

46. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo: quelli che personalmente non vogliono fare la detta angaria pagano 8 yperperi che sono 3 lire e meza, le quali se non hanno così pronte, convengono trovarle dalli loro cavallieri... έκθεση του Nicolò Donado (1598): et non le facendo (una personal angaria ogni anno intorno le fortificationi) li huomini soli di pagar lire tre soldi nove, et un quattrino et alcuni altri colli loro animali non le facendo lire 5 soldi 4 - βλ. και Ξηρουχάκη, *Ανατολή*, όπ. παρ. σ. 113-4.

47. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): a sodisfare questi suoi debiti, molti come disperati... essendo fuggiti di quell' isola, et andati ad habitare a quelle suggette al signor Turco.

προθυμοποιούνταν να καταβάλουν εκείνοι την εξαγορά κατακρατώντας όμως την παραγωγή των χωρικών στη μισή από την κανονική τιμή⁴⁸.

Την υποχρέωση να οδηγήσουν τους χωρικούς στις οχυρώσεις και να εισπράξουν την εξαγορά είχαν ειδικοί εισπράκτορες (*essatori delle angarie*), οι οποίοι εκλέγονταν κάθε δύο χρόνια· και αυτοί όμως προέβαιναν σε αυθαιρεσίες, υποχρεώνοντας τους χωρικούς να βάζουν ενέχειρο ό,τι αξιόλογο είχαν στα σπίτια τους και το οποίο κατακρατούσαν πληρώνοντας την ελάχιστη τιμή⁴⁹.

Επίσης οι χωρικοί για ν' αποφύγουν την υπηρεσία στη γαλέρα προτιμούσαν να υποβάλλονται στην οικονομική αιμορραγία των αντικαταστατών που ανερχόταν σε 20, 25 και 30 *cechini* για ταξίδι τεσσάρων μηνών, γεγονός που σήμαινε ότι έπρεπε να ενεχειριάσουν ή να πωλήσουν ό,τι είχαν στην κατοχή τους⁵⁰.

Οι αξιωματοχοί συμφωνούν ότι η κατάσταση των χωρικών δεν μπορεί να γίνει χειρότερη και κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου στη Γαληνοτάτη, ότι το μίσος προς τη βενετική διοίκηση τους οδηγεί να βλέπουν με συμπάθεια την παρουσία των Τούρκων στο νησί⁵¹. Επίσης επισημαίνουν ότι πολλοί κατέφευγαν στα βουνά ή αποσκιρτούσαν προς την τουρκική πλευρά προκειμένου να γλιτώσουν από την καταπίεση των κυρίων τους⁵². Η γενική εντύπωση για τους χωρικούς είναι ότι ήταν δειλοί — τρέπονταν σε φυγή μόλις αντιλαμβάνονταν εχθρό —, και ανεκπαίδευτοι — ανίκανοι να χρησιμοποιήσουν όπλα· η μόνη τους δυνατότητα ήταν να υπηρετούν στις γαλέρες ως κωπηλάτες⁵³. Οι προτάσεις των αξιωματούχων για να βελτιωθεί η κατάσταση,

48. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo, (1593): *convengono trovarle dalli loro cavallieri promettendo di darli nel tempo delli raccolti tanta robba in cambio del danaro valuta da la loro la mitta manco di quello che realmente vale.*

49. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593): *con pignorare li debitori levandogli quel poco di buono, che hanno nelle case loro, et vendendolo poi... a prezzi bassi.*

50. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolò Donado (1598): *non solo intolerabile danno, ma estermínio delle povere famiglie de contadini...* βλ. και Σπανάκη, *Μνημεία*, I, (έκθεση του J. Mocenigo, 1589), σ. 158. Τσεκίνι (*zecchino*) ονομάζεται το δουκάτο μετά το 1562, βλ. σχετ. G. Gullino *Considerazioni sull' evoluzione del sistema fiscale veneto tra il XVI et il XVIII secolo, ev il sistema fiscale veneto. Problemi et aspetti XV-XVIII sec. a cura di G. Borelli, P. Lanaro, F. Vecchiato*, Verona 1982, σ. 59-91.

51. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolò Donado (1598): *dico ch' essi si trova in cosi cattivo stato che certo non può esser peggiore... che sotto l' imperio Turchesco non havessero ad esser peggio trattati.* βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II, σ. 560 (απόσπασμα από έκθεση του H. Taleapetra).

52. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του D. Barbarigo (1567): *non mi meraviglio se fugono, et se si fano Turchi... me dubito di qualche gran ruina in quella isola.*

53. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Fr. Bernardo (1540): *sopra essi (villani) non si deve far fondamento perche non sono atti ad altro, che al remo in galia... come senteno Turchi fuggeno immediate alla montagna.*

σε γενικές γραμμές συμπίπτουν. Συμφωνούν ότι, αφ' ενός οι χωρικοί πρέπει απαραίτητως να ελευθερωθούν από την τυραννία των διοικητικών υπαλλήλων και των ευγενών - κυρίων με την κατάργηση των περιόριστων αγγαρειών⁵⁴, αφ' ετέρου να τους δοθούν κίνητρα για αποδοτικότερη καλλιέργεια των κτημάτων. Η καλύτερη λύση, όπως προτείνει ο Juan Mocenigo⁵⁵, ήταν να τους δοθούν κτήματα με το σύστημα της συνεχούς εμφύτευσης (*beni livellati*), ώστε οι χωρικοί να ζουν ελεύθεροι και να φροντίζουν για τη βελτίωση των εισοδημάτων τους, ενώ συγχρόνως να επανέλθει η 15ετής ενοικίαση των κτημάτων, διότι, όπως επισημαίνει ο Nicolo Donado⁵⁶, οι ενοικιάσεις δεν υπερβαίνουν την πενταετία, με αποτέλεσμα να έχει μειωθεί το ενδιαφέρον των χωρικών. Η πρόταση των αξιωματούχων για τις αγγαρείες προς το Δημόσιο είναι να διατηρηθούν, αλλά να βελτιωθούν οι συνθήκες. Για να ενισχυθεί η προθυμία τους, προτείνουν να παρέχουν οι φεουδάρχες και οι άλλες προνομιούχες τάξεις του Χάνδακα 8 soldini για τη διατροφή του κάθε χωρικού την ημέρα⁵⁷. Οι εισπράκτορες των αγγαρειών όμως πρέπει να καταργηθούν, διότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Nicolò Donado το 1598⁵⁸, θα συγκεντρωνόταν εισόδημα 20.000 δουκάτων το χρόνο από την εξαγορά των αγγαρειών αν τα χρήματα μεταφέρονταν απ' ευθείας στο ταμείο χωρίς την παρέμβαση των εισπράκτωρων.

Σχετικά με την υπηρεσία στη γαλέρα, οι αξιωματούχοι συμφωνούν ότι πρέπει να καταργηθούν οι αντικαταστάτες (*andiscari*)⁵⁹ και να βελτιωθούν οι συνθήκες για να κινηθεί το ενδιαφέρον τους. Ο Hieronymo Taleapetra⁶⁰ προτείνει να αυξηθεί ο μισθός από 42 σε 60 soldini.

Η σκέψη να συμπεριληφθούν οι χωρικοί σε κοινότητες απορρίπτε-

54. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του A. Giustignan (1591): di migliorare le cose sue con beneficio del Publico per l' aumento dell' agricoltura, et l' acquisto de gli animi di popoli- έκθεση του J. Mocenigo (1593): saria ben fatto di liberare quella contadinanza da questa sorte di persone.

55. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του A. Giustignan: di livellare li terreni, case et altro che loro tengono... nelli casali dove sono beni livellati li contadini vivono consolatissimi et in libertà, migliorando li loro terreni- βλ. και Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. I, (έκθεση του J. Mocenigo), σ. 48.

56. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του N. Donado (1598).

57. Θεσμοθετείται από τη Γερουσία το 1561, βλ. σχετ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πρεσβεία*, όπ. παρ. σ. 359.

58. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolò Donado (1598): liberando li poveri contadini dall' ingordigia de' cattivi ministri se venira a far una entrata ferma di più di 20.000 ducati l'anno.

59. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolò Donado: levar insieme l' abuso d' Andiscari, che sono substituiti dalli galleotti a quali tocca di andar in galea...

60. Βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II. σ. 559.

ται, διότι, όπως παρατηρεί ο Alvise Giustignan⁶¹, είναι δύσκολο να οργανωθούν, επειδή έχουν μάθει να ζουν ελεύθεροι χωρίς να υπακούουν σε νόμους και, όπως υπάρχουν αμφιβολίες για την πίστη τους λόγω της απελπιστικής τους κατάστασης, υφίσταται ο κίνδυνος να ενωθούν εναντίον της Βενετίας. Ο H. Taleapetra⁶² προτείνει να οριστεί ένας καπιτάνος (capitano del devedo) με αρμοδιότητα να φροντίζει για την υπακοή των ανυπότακτων χωρικών.

Σε καλύτερη οικονομική μοίρα βρίσκονται οι «γονικάροι», οι οποίοι κατέχουν τη γη τους και ενδιαφέρονται για την εξαγορά των αγγαρειών⁶³.

Άλλη κατηγορία χωρικών αποτελούν οι προνομιούχοι (privilegiati)⁶⁴, στους οποίους ανήκαν και οι αρχοντορωμαίοι — ξεπεσμένοι Έλληνες ευγενείς —, οι οποίοι είχαν απαλλαγεί από την αγγαρεία και την υπηρεσία στη γαλέρα· μόνη τους υποχρέωση ήταν να ασκούνται στα όπλα και να υπηρετούν στις γαλέρες ως οπλίτες (scapoli)· οι περισσότεροι ήσαν εγγεγραμμένοι στην τοπική πολιτοφυλακή και συχνά έκαναν κατάχρηση των δικαιωμάτων που τους είχαν παραχωρηθεί⁶⁵.

61. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του A. Giustignan: di ridur la contadinanza di quel Regno a Comuni resteria doi contrarii... non saprei bene d'unirli insieme,... crederei che non fosse per loro da innovar cosa alcuna. Παλαιότερη πρόταση στην έκθεση του J. Mocenigo, 1593 (ASV, *Relazioni*, b. 79): tutti quelli casali si riducessero in comuni... et a questo modo le cose passerebbono con miglior ordine et che si venirebbe anco a conservar meglio quella contadinanza.

62. Βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II, σ. 647.

63. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. III (έκθεση του F. Pasqualigo, 1594), σ. 42.

64. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598): privilegiati che è una sorte di contadini essentati in perpetuo da vostra serenita per meriti de' loro progenitori... et non hanno altro obbligo che di essercitarsi come cernide et servire per scapoli, βλ. Στ. Ξανθουδίου, Οι άρχοντες Βαρούχαι ως φεουδάρχαι, *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σ. 93-105.

65. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591): sarebbe pensiero utile il tentare di sminuirlo, perche essendo per natura poco obedienti.

Γ. Εκκλησία

Από τις σποραδικές πληροφορίες των εκθέσεων διαπιστώνεται ότι το κύρος τόσο του λατινικού όσο και του ορθόδοξου κλήρου είχε μειωθεί σε αφάνταστο βαθμό ενώ παρατηρούνται ατασθαλίες στην άσκηση της λατρείας. Ιδιαίτερα για να περιγράψουν τον ορθόδοξο κλήρο, οι αξιωματούχοι χρησιμοποιούν τα μελανότερα χρώματα. Συγκεκριμένα, ο δούκας Daniel Barbarigo¹ αναφέρει ότι οι ορθόδοξοι παπάδες (parati greci) διήγαν βίο ανήθικο, ήταν αμόρφωτοι και δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για την εκπαίδευση των κατοίκων της περιοχής τους· δεν τελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα παρά μόνο με πληρωμή, με αποτέλεσμα να μην ακούει ο λαός θεία λειτουργία· επίσης η θεία μετάληψη (sacramento) φυλασσόταν σε ένα σάκκο χωρίς ίχνος σεβασμού. Στο διαμέρισμα του Χάνδακα κατοικούσαν 400 ορθόδοξοι παπάδες και, όπως επισημαίνει ο δούκας, πρέπει να ληφθεί μέριμνα, ώστε να διακινείται ευμενώς προς τη Γαληνοτάτη, διότι ασκούν επιρροή στο λαό χρησιμοποιώντας την απειλή του αφορισμού. Ο ίδιος προσπάθησε να επαναφέρει την τάξη και περιόρισε τους παπάδες στα θρησκευτικά τους καθήκοντα απαλλάσσοντάς τους από την υποχρέωση να ανευρίσκουν όσους οφείλουν προσωπικές αγγαρείες και υπηρεσία στις γαλέρες, γεγονός που ανήκε στις αρμοδιότητες των αξιωματούχων.

Επίσης ο D. Barbarigo παρατηρεί ότι η παρουσία τόσο του πρωτοπαπά², όσο και των 16 καθολικών «ουνιτών» ιερέων (parati catholici)³ θα είχαν ευνοϊκά αποτελέσματα για την καθολική πίστη και για τον έλεγχο που ασκούσε η Γαληνοτάτη σε θέματα λατρείας, αν τελούσαν ικανοποιητικά το έργο τους. Όμως, όπως αναφέρει, από τους 16 ιερείς που, όπως είχε οριστεί επί καρδινάλιου Βησαρίωνα το 1462⁴, είχαν αρμοδιότητα να εκπαιδεύουν τους Έλληνες στην καθολική

1. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567), βλ. και Ζ. Τσιρπανλή, *Το Κληροδόχημα του Καρδινάλιου Βησαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 154-6.

2. Για τον πρωτοπαπά βλ. Ν. Τωμαδάκη, *Οι ορθόδοξοι παπάδες επί Βενετοκρατίας και η χειροτονία τους, Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), σ. 39-72, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Ι, σ. 114, Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ., II (απόσπασμα από την έκθεση του G. Foscarini), σ. 636. Μ. Μανούσακα, *Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης τον 14ο και 16ο αιώνα*, *ΔΙΕΕΕ*, 15 (1961), σ. 151.

3. Βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II, σ. 636 (απόσπασμα από την έκθεση του Giacomo Foscarini, 1577)· βλ. Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 171-2, Γιαννόπουλου, *Κρήτη*, όπ. παρ. σ. 66-67.

4. Βλ. σχετ. Τσιρπανλή, *Το κληροδόχημα*, όπ. παρ. σ. 34, 81-3, 137, Μανούσακα, *Βενετικά έγγραφα*, όπ. παρ., σ. 215-219. Του ίδιου, *Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1210-1669)*, *Κρητολογία* 4 (1977), σ. 43-44.

πίστη, ήταν ζήτημα αν οι δύο από αυτούς υπηρετούσαν το λειτούργημα τους όπως όφειλαν· οι άλλοι απλώς εισέπρατταν την επιδότηση του πατριαρχείου χωρίς να ασκούν τα καθήκοντά τους και είχε δημιουργηθεί κακή φήμη γι' αυτούς στο νησί με αποτέλεσμα να αποκρύπτουν ότι ανήκαν στους 16.

Την ίδια αρνητική εικόνα για τον κλήρο παρουσιάζει και ο γενικός προβλεπτής Juan Mocenigo⁵ στην έκθεσή του το 1593· καταγγέλλει ότι οι ορθόδοξοι παπάδες των χωριών προβαίνουν σε οποιαδήποτε αυθαιρεσία κατά την τέλεση των μυστηρίων και την άσκηση της λατρείας· ακυρώνουν γάμους ή τελούν παρανόμως δύο φορές το μυστήριο· με ασέβεια ασκούν τη θεία μετάληψη· δεν γνωρίζουν προσευχές ούτε καν το σήμα του σταυρού· ο λαός δεν έχει καμιά θρησκευτική παιδεία και σε ελάχιστα σπίτια υπάρχει εικόνα. Επίσης οι παπάδες αντί να απαγορεύουν την τοκογλυφία, την ασκούν οι ίδιοι, χωρίς να κρύβονται. Κατά τον J. Mocenigo η μόνη λύση για να βελτιωθεί η κατάσταση είναι, να τεθεί ένας ρυθμιστής των πραγμάτων· ενδεχομένως ένας επίσκοπος ορθοδόξου δόγματος, ο οποίος όμως δεν θα εξαρτάται από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, αλλά θα είναι της απόλυτης εμπιστοσύνης της Γαληνοτάτης, θα περιοδεύει στο νησί τιμωρώντας τους υπαίτιους και θα επαναφέρει την τάξη. Στη συνέχεια συμπληρώνει ότι και η κατάσταση του λατινικού κλήρου δεν είναι ικανοποιητική⁶.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1602, ο γενικός προβλεπτής Benetto Moro⁷ εκφράζει τη δική του άποψη για τη θρησκευτική κατάσταση στο νησί· παρατηρεί ότι τα πνεύματα έχουν ηρεμήσει, δεν υπάρχει εμφανής διαφωνία ανάμεσα στους ορθόδοξους και λατίνους⁸ και ο πρωτοπάπας δεν είναι πια τόσο μισητός. Επισημαίνει όμως ότι δεν πρέπει να έρχεται ορθόδοξος επίσκοπος στο νησί, διότι επηρεάζει τους κατοίκους, ούτε εκπρόσωποι του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, διότι σίγουρα επηρεάζονται από την τουρκική κυβέρνηση και αποτελούν απειλή για τη Γαληνοτάτη.

5. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Juan Mocenigo (1593).

6. Για την ανικανότητα του λατινικού κλήρου, βλ. σχετ. Παναγιώτακη, *Θεοτοκόπουλος*, όπ. παρ. σ. 70.

7. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. IV (έκθεση του B. Moro), σ. 87-89, 93-95.

8. Την ίδια παρατήρηση διατυπώνει και ο Alberto Loredan το 1590 (ASV, *Relazioni*, b. 81): *Il rito greco s' intende così bene con il latino, che certo non si poteva desiderar più...*

Είναι γεγονός ότι στα τέλη της Βενετοκρατίας, η Βενετία αναπτύσσει ανεκτικότητα απέναντι στους Ορθόδοξους, η οποία ευνοεί την ελληνο-λατινική συνύπαρξη⁹.

9. Βλ. σχετ. Fr. Thiriet, *Eglises, fidèles et clergés en Grèce vénitienne (1204-XVe s.)*, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1976* (1981), σ. 500· Ζ. Τσιρπανλή, Νέα στοιχεία σχετικά με εκκλησιαστική ιστορία Βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος) από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα, *Ελληνικά* 20 (1967), σ. 42-106· Αλεξίου, Κάστρο, όπ. παρ. σ. 171-2, Τσιρπανλή, *Κληροδότημα*, όπ. παρ. σ. 165. Επίσης για τη Σύνοδο του Trento βλ. H. Jedin, Gasparo Contarini e il contributo veneziano alla Riforma Cattolica, εν *La Civiltà veneziana del Rinascimento*, σ. 120-2, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Ι, σ. 123-4, Θ. Δετοράκη, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, σ. 202.

Δ. Διοίκηση

Η κεντρική διοίκηση (Reggimento) της Κρήτης έχει έδρα το Χάνδακα και είναι ένα εκτελεστικό όργανο κατά το πρότυπο της Βενετικής Signoria¹. Αποτελείται από τέσσερα μόνιμα μέλη, τα οποία εκλέγει το Μεγάλο Συμβούλιο· το δούκα (duca), ανώτερο εκπρόσωπο της Βενετίας στο νησί, με εξουσίες στρατιωτικές, οικονομικές και δικαστικές, τους δύο συμβούλους (consiglieri) και το στρατιωτικό διοικητή (capitan general)². Μετά το 1568 αποστέλλεται τακτικά στην κτήση ένας γενικός προβλεπτής (pronveditor general)³ με απόλυτες εξουσίες σε στρατιωτικά θέματα, ενώ το 1578 δημιουργήθηκε το αξίωμα του γενικού προβλεπτή του ιππικού (pronveditor general della cavalleria)⁴. Χαμηλότερα στην ιεραρχία ανευρίσκονται πολυάριθμοι αξιωματούχοι με καθορισμένες από τη μητρόπολη εξουσίες, οι οποίοι υπόκεινται σε αυστηρό έλεγχο.

Το βενετικό σύστημα είναι απόλυτα συγκεντρωτικό. Όλες οι αποφάσεις απορρέουν από τη μητρόπολη. Η Βενετία παίρνει μέτρα για τη διατήρηση της σύμπνοιας με τις αποικίες και γι' αυτό λαμβάνει υπ' όψει τις παρατηρήσεις των αξιωματούχων. Προσπαθεί να διορθώσει τα κρούσματα κακοδιοίκησης που παρουσιάζονται θεοσιζοντας αυστηρές ποινές για τους παραβάτες, συγχρόνως δε να βελτιώσει το σύστημα, εφαρμόζοντας μεγαλύτερη ευελιξία και μείωση των εξόδων, ιδιαίτερα αυτήν την κρίσιμη για την κτήση περίοδο. Τα στοιχεία που μας δίνουν οι εκθέσεις για τη διοίκηση είναι ελάχιστα και αποσπασματικά. Οι αξιωματούχοι επεμβαίνουν, όταν κρίνουν ότι το σύστημα χρειάζεται ορισμένες μεταβολές ή βελτιώσεις. Επισημαίνουν ατασθαλίες που σημειώνονται στην απονομή των αξιωμάτων της πόλης όπως είναι οι avogadori di Comun (υπεύθυνοι για τη δικαιοσύνη), οι Judesi di Proprio (για την εμπορική νομοθεσία), οι signori di notte (για τη δημόσια

1. Για το βενετικό διοικητικό σύστημα, βλ. Fr. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen âge*, Paris 1975², σ. 190-197, Ξανθουδίδη, *Ενετοκρατία*, όπ. παρ. σ. 11-2· Ν. Ζουδιανού, *Ιστορία της Κρήτης επί Βενετοκρατίας*, Αθήνα 1960, σ. 22-27, Α. Παπαδάκη, *Αξιώματα*, όπ. παρ., σ. 106· Karapidakis, *Administration*, όπ. παρ. σ. 1-16. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini, ...fusse istituito un governo simile a questo di Venetia... che siano istituiti li Magistati a similitudine di questi di Venetia Avogador di commun, signori di Notte, giudici di proprio, di petitione et altri et hà voluto la serenità vostra in fine che vi sia una autorità simile a questa del consiglio di X nel punir solamente i delinquenti et non in altro.

2. Βλ. G. Gerola, *Una descrizione di Candia del principio del seicento*, Rovereto 1908· Γιαννόπουλου, *Κρήτη*, όπ. παρ. σ. 26.

3. Βλ. Γιαννόπουλου, *Κρήτη*, όπ. παρ. σ. 25, 27· Παπαδάκη, *Αξιώματα*, όπ. παρ. σ. 102-103· Karapidakis, *Administration*, όπ. παρ. σ. 20-24.

4. Βλ. σχετ. Παπαδάκη, *Αξιώματα*, όπ. παρ. σ. 103· Karapidakis, *Administration*, όπ. παρ. σ. 233.

ασφάλεια)⁵. Οι ευγενείς του Χάνδακα στην πρεσβεία τους το 1549⁶ επισημαίνουν ανωμαλίες στην απονομή των κατωτέρων αξιωμάτων (officii et scrivanie). Ζητούν να μη διεκδικούν αξιώματα, που έχουν απονεμηθεί σε αστούς της πόλης, οι πρόσφυγες από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία και να μην καλύπτουν τη θέση με αντικαταστάτες, ενώ ταυτόχρονα να τηρείται η ισόχρονη με τη διάρκεια του αξιώματος παύση (contumacia).

Πολλές ήταν επίσης οι παραβάσεις καθήκοντος στα αξιώματα της περιφέρειας που απονέμονται εναλλάξ σε ευγενείς Βενετούς και σε Κρητικούς, όπως οι Castellani, Capitani, Cavalieri. Συγκεκριμένα ο δούκας Daniel Barbarigo⁷ καταγγέλλει ότι οι αξιωματούχοι αναλαμβάνουν καθήκοντα χωρίς επίσημη εντολή και καταπιέζουν τους χωρικούς σε αφάνταστο σημείο. Στην πρεσβεία των αστών του 1561⁸ επισημαίνονται ατασθαλίες και κακή συμπεριφορά προς τους χωρικούς που έχει αποτέλεσμα να εγκαταλείπουν τα χωριά τους. Εν τούτοις, παρά τις διατάξεις της Μητρόπολης για την πάταξη των ατασθαλιών, τα προβλήματα συνεχίζονται και τα επόμενα χρόνια⁹.

Ο δούκας Hieronymo Taleapetra¹⁰ το 1561, προτείνει να οριστεί ένας capitano del devedo με αρμοδιότητα την τήρηση της τάξεως και την τιμωρία των ανυπότακτων στην περιφέρεια. Τα χρήματα για τη συντήρησή του θα εξοικονομούνται από τη μείωση του αριθμού των contestabili και της συνοδείας τους, από έξι σε δύο και από 80 σε 20 άνδρες αντίστοιχα.

Συχνές είναι οι επισημάνσεις για παραβάσεις καθήκοντος της Δουκικής Γραμματείας (cancellaria). Ο Γραμματέας εκλέγεται από το Μεγάλο Συμβούλιο για απερίοριστο χρόνο. Υπ' αυτόν βρίσκονται οι νοτάριοι και οι γραφείς (scrivani) ενώ σημαντική είναι η θέση του διερμηνέα¹¹. Ο δούκας Francesco Bernardo¹² καταγγέλλει παρανομίες

5. Βλ. Thiriet, *Romanie*, όπ. παρ. σ. 216, Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Rhenerius, όπ. παρ. σ. 142.

6. Βλ. Πλουμίδη, *Πρεσβείες*, όπ. παρ. σ. 92-97. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πρεσβεία*, όπ. παρ. σ. 370.

7. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): veder li portamenti delli castellani, capitani del devedo et de altri ministri publici ritrovari, che alcuni haveano tolto il possesso senza lettere... governandosi al modo loro... et tutto a danno di poveri contadini a quali non resta altro che l' infelice vitta. b. 81 έκθεση του Nicolò Donado (1584): ogn' anno essendo mandato uno novo castellano con autorità di giudicare fino a cinquanta yperperi nelle difficoltà che occorrono nella giornata fra contadini delle ville sotto poste al castello...

8. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πρεσβεία*, όπ. παρ. σ. 369.

9. Βλ. Ξηρουχάκη, *Ανατολή*, όπ. παρ. σ. 33-36.

10. Βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II, σ. 647.

11. Βλ. Thiriet, *Romanie*, όπ. παρ. σ. 217-218.

12. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Francesco Bernardo (1540).

και προτείνει μέτρα για τη σωστή οργάνωση της Γραμματείας, όπως να αντικατασταθούν οι δώδεκα Έλληνες νοτάριοι, που κατείχαν παράνομα το αξίωμα, με 4-5 Ιταλούς, διότι οι Έλληνες πολλές φορές φροντίζουν το δικό τους συμφέρον, ενώ οι Ιταλοί θα συνεργαστούν με σωστότερο και πιο αποδοτικό τρόπο με τη Γραμματεία. Επιπλέον προτείνει να τοποθετηθεί ένας Ιταλός διερμηνέας της ελληνικής για να εξετάζει τις μαρτυρίες και να ικανοποιεί τους πτωχούς, ώστε να μπορούν να εκφράζουν τα παράπονά τους στο Δικαστήριο. Η κατάσταση όμως δεν βελτιώνεται, διότι 27 χρόνια αργότερα ο Daniel Barbarigo¹³ αναφέρει ότι στη Γραμματεία εργάζονται 12 νοτάριοι, από τους οποίους μόνο οι δύο ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους· οι υπόλοιποι είναι ηλικιωμένοι και αδαείς. Μια δεκαετία αργότερα ο Paulo Contarini¹⁴ επανέρχεται τονίζοντας ότι ο Γραμματέας έχει επιφορτισθεί με όλες τις αρμοδιότητες και δεν μπορεί να ανταπεξέλθει ούτε οικονομικά ούτε χρονικά. Η Βενετία πρέπει να αποστείλει το συντομότερο κατάλληλους βοηθούς. Ο δούκας Alberto Loredan¹⁵ παρατηρεί ότι στη Γραμματεία υπάρχουν 12 τακτικοί νοτάριοι και 18 βοηθοί· από τους τακτικούς όμως μόνο οι έξι ασκούν το αξίωμα αυτοπροσώπως, οι υπόλοιποι χρησιμοποιούν αντικαταστάτες.

Επίσης ατασθαλίες παρατηρούνται και στη λειτουργία του Ταμείου (camera). Κανονικά το ταμείο διοικείται από τρεις αξιωματούχους (camerlenghi)¹⁶, οι οποίοι εισπράττουν τα εισοδήματα και πληρώνουν τους λογαριασμούς, αλλά συνήθως το αξίωμα ασκούν αντικαταστάτες, οι οποίοι κυρίως είναι Έλληνες έμποροι που ενδιαφέρονται για τα προσωπικά τους συμφέροντα και αποκρύπτουν τους οφειλέτες του Δημοσίου (debitori)¹⁷.

13. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): il resto parte sono vecchi... parte ignoranti... prestar poca fede et manco prometersi di segretezza. Βλ. Παπαδάκη, Αξιώματα, όπ. παρ. σ. 105, 111-112· Karapidakis, *Administration*, όπ. παρ. σ. 106 κ.ε.

14. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578).

15. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590): delli ordinarii solo sei la essercitano, li altri hanno i loro substituti...

16. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578): li danari di Camera sono stati per il passato governati con buonissimo ordine, perche li magnifici camarlenghi che sono tre scodevano l' entrate et pagavano le bolette ordinarie. Il danaro che sopravanza si metteva in un cassone... et in questo si metteno tutti li danari che manda la serenita vostra per depositi per pagar fanti et per altro... βλ. Thiriet, *Romanie*, όπ. παρ. σ. 219· Ξανθουδίδη, Χάνδαξ, όπ. παρ. σ. 41. Karapidakis, *Administration*, όπ. παρ. σ. 259.

17. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): la sua camera di Candia è amministrata da substituti, ne vi e pur una persona principale che esserciti l' officio suo, et questi sono tutti greci, mercanti et interessati nei datii per i trafichi che fanno et nel restante de maneggi d' essa camera... Παπαδάκη, Αξιώματα, όπ. παρ. σ. 103.

Ε. Οικονομική κατάσταση

1. Δημοσιονομικά του Χάνδακα

Τον 16ο αιώνα η Βενετία αντιμετωπίζει σοβαρά οικονομικά προβλήματα που έχουν άμεσο αντίκτυπο στις αποικίες της¹. Το εμπόριο διέρχεται κρίση και τα έξοδα της Γαληνοτάτης έχουν αυξηθεί λόγω των αμυντικών αναγκών. Την περίοδο αυτή η οικονομική κατάσταση της Κρήτης παρουσιάζεται οικτρά. Το κρητικό νόμισμα έχει σημαντικά υποτιμηθεί σε σχέση με το βενετικό², ενώ ολόκληρο το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα το ταμείο του Χάνδακα παρουσιάζεται ελλειμματικό. Από τα στοιχεία που μας δίνουν οι αξιωματούχοι φαίνεται ότι τα ετήσια έσοδα του ταμείου μέχρι τον Δ' βενετοτουρκικό πόλεμο (1570) ήταν περίπου 30.000 δουκάτα³, ενώ στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα είχαν εντυπωσιακά αυξηθεί⁴. Παρ' όλα αυτά, τα έξοδα υπερκάλυπταν τα έσοδα και οι αξιωματούχοι επισημαίνουν την ανάγκη εξεύρεσης χρημάτων για να αντιμετωπιστούν οι αμυντικές δαπάνες, ενώ τονίζουν ότι η Βενετία πρέπει να συμβάλλει οικονομικά. Επίσης προτείνουν τρόπους για να αυξηθούν τα έσοδα· ο κυριότερος είναι η

1. Βλ. Mc Neill, *Venice*, όπ. παρ. σ. 141, 144· F. Braudel, *La vita economica di Venezia nel secolo XVI*, εν *La civiltà veneziana del Rinascimento*, Firenze 1958, σ. 99-102.

2. Σύμφωνα με τον Marc' Antonio Trivisan (ASV, *Relazioni*, b. 61), το 1542, το δουκάτο ισοδυναμεί με 9 υπέρπυρα, ενώ προηγουμένως με τρία, και το τοννέζιο (1 υπέρπυρο = 128 τοννέζια) περιείχε προηγουμένως τρεις φορές περισσότερο ασημί από ότι τώρα. Ο Paulo Contarini (ASV, *Relazioni*, b. 81) το 1578 αναφέρει ότι το υπέρπυρο πριν ισοδυναμούσε με 11 marchetti (= soldi, 1 δουκάτο = 124 soldi ή marchetti), ενώ τώρα με την υποτίμηση του υπέρπυρου μόνο με 7 marchetti. Για το νόμισμα βλ. σχετ. Ξηρουχάκη, Ανατολή, όπ. παρ. σ. 113, Γιαννόπουλου, Κρήτη, όπ. παρ. σ. 82, Fr. Lane - R. Mueller, *Money and banking in Medieval and Renaissance Venice*, τ. I, Baltimore 1985, σ. 265-7, 430-1.

3. Συγκεκριμένα ο Hieronymo Taleapetra το 1561 (ASV, *Relazioni*, b. 81) αναφέρει ότι σε δύο χρόνια έχουν συγκεντρωθεί 60.900 δουκάτα Κρήτης (δηλ. 45.954 δουκάτα Βενετίας) και ο Piero Navaier το 1570 (ASV, *Relazioni*, b. 81) ότι τα ετήσια έσοδα είναι 30.590 δουκάτα Κρήτης (δηλ. 21.354 δουλ. Βενετίας, ενώ τα έξοδα είναι 35.500 δουλ., δηλ. 25.575 δουλ. Βενετίας), δηλ. υπολείπονται 4.291 δουκάτα για να καλύψουν τις ανάγκες του Χάνδακα.

4. Κατά τον Marco Cicogna (ASV, *Relazioni*, b. 79) τα έσοδα του 1577 είναι 11.103 δουκάτα το μήνα, δηλ. 133.236 δουκάτα το χρόνο, ενώ τα έξοδα υπερβαίνουν κατά 660 δουκάτα το μήνα (δηλ. 7.920 δουκάτα το χρόνο)· κατά τον Nadal Donado (ASV, *Relazioni*, b. 81) το 1580 τα έσοδα είναι 54.000 δουκάτα, ενώ τα έξοδα 135.800· κατά τον Alberto Loredan το 1590 (ASV, *Relazioni*, b. 81) τα ετήσια έσοδα είναι 48.000 δουκάτα, και τα 34.000 διατίθενται μόνο για μισθοδοσίες· κατά τον Alvise Giustignan το 1591 (ASV, *Relazioni*, b. 79) τα έσοδα είναι 82.000 δουκάτα ενώ τα τακτικά έξοδα 50.000· κατά τον Nicolò Donado το 1598 (ASV, *Relazioni*, b. 79) τα έσοδα όλη τη διάρκεια της θητείας του, επί πέντε σχεδόν χρόνων, ήταν 596.965 δουκάτα, ενώ τα έξοδα 688.380 δουκάτα.

θέσπιση νέων δασμών (dazii) και η αύξηση των ήδη υπαρχόντων.

Ο Piero Navaier⁵ δίνει αναλυτική απαρίθμηση των εσόδων του Χάνδακα το 1570· κατ' αυτόν ενοικιάζονται 29 δασμοί, από τους οποίους εισπράττονται 24.000 Κρητικά δουκάτα (δηλ. 16.000 δουκάτα Βενετίας των 6 λιρών και 4 σολδίων έκαστο)· από τις ενοικιάσεις οικιών και τις εμφυτεύσεις εισπράττονται 508 κρητικά δουκάτα· από τα καταστήματα 1.000 δουκάτα· από την εβραϊκή κοινότητα 340 δουκάτα· από τις εισφορές (tanse) των αξιωμάτων 250 δουκάτα. Το σύνολο προτείνει εσόδων ήταν 33.590 δουκάτα Κρήτης, ενώ τα έξοδα υπερκάλυπταν το ποσό και γι' αυτό η Βενετία όφειλε να συνεισφέρει.

Γενική πρόταση των αξιωματούχων ήταν να θεσπιστούν νέοι δασμοί· συγκεκριμένα, ο Marc' Antonio Trivisan⁶ προτείνει να θεσπιστεί δασμός στο κρασί που παράγεται στο νησί (imbottadura)· τον ίδιο δασμό αναφέρει και ο Juan Mocenigo⁷ σαράντα χρόνια αργότερα, ότι είναι ο χρησιμότερος και πιο αποδοτικός. Επίσης ο Marc' Antonio Trivisan προτείνει δασμό στο λάδι και στο τυρί. Το 1561 η βενετική Γερουσία⁸ αποφασίζει τη θέσπιση δασμού στο κρασί, στο λάδι και στο τυρί για να διατεθούν αποκλειστικά στην οχύρωση. Το 1563 ο Gaspar Rhenerius⁹ τονίζει την αναγκαιότητα των τριών αυτών δασμών, όπως θεσπίστηκαν το 1561.

Κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα οι δασμοί αυξάνονται¹⁰ και κυριότερος λόγος ήταν η υποτίμηση του κρητικού νομίσματος σε συνδυασμό με κάποια κρατική μέριμνα για ν' αυξηθούν τα έσοδα. Οι συνέπειες όμως ήταν ολέθριες για το εμπόριο — όπως παρατηρούν οι αξιωματούχοι — διότι οι φοροεισπράκτορες (daziari) ήταν απρόθυμοι να νοικιάζουν τους δασμούς¹¹ με αποτέλεσμα να χρωστούν παλαιότερους. Ο Paulo Contarini¹² διαπιστώνει ότι τα έσοδα

5. ASV, *Relazioni*, b. 81 έκθεση του Piero Navaier (1570): da quella camera si affitano daciai vintinove delli quali si cavano ducati candiotti vintiquatro mille all' anno.

6. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Marc' Antonio Trivisan (1542): poner uno datio della imbottadura a rason de marcelli dodesi per botta de mena.

7. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. Ι, (έκθεση του J. Mocenigo, 1589), σ. 206.

8. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 358.

9. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Rhenerius, όπ. παρ. σ. 143.

10. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του P. Contarini (1578): accrescetero tutti li datii vecchii et novi per l' accrescimento che fece delle monete... b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): da alcuni pochi anni in qua apparenno accresciuti nelle affittationi i datii di quel Regno, et oltra l' accrescimento d' essi ne sono stati aggiunti molti et importanti de nuovi... et insieme per la mutatione et alteratione fatta delle monete due volte, i trafichi sono talmente cessati in quel Regno...

11. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): ne si trova persona sicura che voglia ingerirsi in essi (datii), ...sono andati grossi debitori...

12. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του P. Contarini (1578): il datio fù accresciuto di notabil summa di danari senza alcun rissentimento di quei popoli... si mandava fuori dell' isola maggior quantita di sali di qualche si dovea, et l' isola restava senza.

είναι αυξημένα, αλλά υπάρχουν προβλήματα κυρίως στο δασμό του αλατιού· η τιμή του έχει αυξηθεί· από 14 soldini πωλείται 56 soldini τη misura, αλλά όλη η παραγωγή στέλνεται έξω και στο νησί παρουσιάζεται έλλειψη. Ο δασμός της messetaria¹³ που συναντάται σε όλες τις εμπορικές συναλλαγές θάρυνε προηγουμένως κατά 1% τον αγοραστή και 1% τον πωλητή και αυξήθηκε τώρα σε 1½% αντίστοιχα, δηλ. 3% συνολικά. Επίσης ο δασμός του comerchio¹⁴ αυξήθηκε σε 3%, ενώ προστέθηκαν τέσσερις νέοι δασμοί στο κρασί, στο λάδι, στη σταφίδα και στο τυρί¹⁵. Η μόνη θεραπεία που προβλέπεται για τους δασμούς είναι να μην παραμένει το χρήμα στα χέρια των ιδιωτών, αλλά να κατευθύνεται στο Δημόσιο Ταμείο¹⁶. Επίσης προτείνεται να νοικιάζονται οι δασμοί σε λογικές τιμές, διότι αλλιώς δεν εισπράττονται ποτέ, ούτε ανευρίσκονται φοροεισπράκτορες και το προϊόν μένει αζήτητο και σαπίζει¹⁷. Άλλο σημαντικό έσοδο προέρχεται από την εξαγορά των αγγαρειών, που, όπως αναφέρθηκε, μειώθηκε με διαταγή του Juan Mocenigo και θα ήταν δυνατόν ν' αποτελέσει τακτικό εισόδημα για το Χάνδακα¹⁸.

2. Αγροτική παραγωγή

α. Σιτηρά

Σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες το σιτάρι — απαραίτητο για την επιβίωση των κατοίκων της κτήσης — δεν επαρκεί για περισσότερο από 8-9 μήνες το χρόνο¹⁹ και ορισμένες χρονιές το πρόβλημα

13. Βλ. Thiriet, *Romanie*, σ. 230, Παναγιωτάκης, *Θεοτοκόπουλος*, όπ. παρ. σ. 46.

14. Βλ. Thiriet, *Romanie*, όπ. παρ. σ. 231, Ξηρουχάκη, *Ανατολή*, όπ. παρ. σ. 191.

15. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini: Il datio del novo imposto de un cecchin per botta de i vini, che si trazez dall' isola per questa citta come per terre aliene. Il datio nuovo de formaggi... il datio sopra l' uva passa et il datio della uscita di ogli...

16. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): ...et far che 'l danaro andassi direttamente nella camera fiscale con l' ordine che si osserva qui in Vinetia et non in mano de particolari et lo convertino in proprio uso per suoi particular bisogni.

17. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado, (1580): altro rimedio buono non vedo... si diano a pretio ragionevole tanto che 'l datiaro possa sicuramente avanzare...

18. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591), 6λ. παρ. σ.

19. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Francesco Bernardo, (1540): ... perche de frumenti non bastando ordinariamente l' arcolto che si fa sopra quella isola più de 8 ò 9 mesi, quelli fidelissimi vengono ad restar privi de biave a tempo, che 'l suspetto et pericolo da esser assaliti dallo inimico e maggiore, cioè il mese di Jugno si de quando fussero all' hora assediati conveniriano constretti dalla fame rendersi in pochi giorni b. 79, έκθεση του Marco Cicogna (1578): ... perche la quantita che produse quel isola, non supplisse al viver di quelli popoli et militia, se non per mesi otto in circa dell' anno· b. 81, έκθεση του Nicolo Donado (1584): il tormento che il territorio della citta di Candia produce quantumque sii d' anno, ch' habbino

παρουσιάζεται ακόμη εντονότερο όπως το 1565-6²⁰ και αργότερα το 1596²¹. Την ανεπάρκεια του σιταριού κατά τους μήνες Μάρτιο, Απρίλιο, Μάιο επισημαίνουν κατ' επανάληψη οι φεουδάρχες του Χάνδακα²² και το 1561 η βενετική Γερουσία αποφασίζει να παραδίνουν όσοι παραγωγοί έχουν ετήσιο εισόδημα μεγαλύτερο από 100 μεζούρες, το 1/4 της σιτοπαραγωγής τους στην Σιταποθήκη (Fontego) της πόλης²³. Παρ' όλα αυτά κρίνεται απαραίτητη η αγορά σιτηρών από ξένες περιοχές όπως την Ιταλία ή τις Οθωμανικές περιοχές²⁴. Η αιτία για την σιτοδεία αναζητείται στις αυξημένες στρατιωτικές ανάγκες, αλλά και στην εγκατάλειψη πολλών χωραφιών από τους καλλιεργητές τους λόγω του χαμηλού κέρδους που είχαν και του φόβου των κουρσάρων και των ληστών. Το μεγαλύτερο τμήμα της σιτοπαραγωγής προέρχεται από τις πεδιάδες της Μεσαράς και του Λασιθίου²⁵. Το

regnato tempi prosperi, et che sii stato fertilissimo raccolto, non può bastare al dar da viver per sei mesi dell' anno a tutta la predetta gente di esso loco.

20. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): procurassimo di haver biave de fuori dell' isola tenendo tutti quelli mesi che a noi parsero convenienti, et principio a giongierar al principio di april del '65 et continuo di modo che fin di April del '66 ne compra misure 90 milla. Επίσης τα στοιχεία από τις επιστολές για αγορά σιταριού από το εξωτερικό είναι ενδεικτικά, αλλά αρκετά αποκαλυπτικά: ASV, *Capi del consiglio dei Dieci*. Lettere di Rettori, b. 285 - ap. 102, 120, 103, 106, 104, 122.

21. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598): mi è necessario dir due parole della gran carestia del' anno 1596 che estremamente afflisce il Regno dopo cosi gran peste, c' haveva fatto tanta strage in Candia et nel territorio. Per causa di un pessimo raccolto di quell' anno, fu cosi grande la penuria de grani la quale era anco universale per tutte le isole dell' arcipelago...

22. Βλ. Πλουμίδη, *Πρεσβείες*, όπ. παρ. σ. 83, 90.

23. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πρεσβεία*, όπ. παρ. σ. 363.

24. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nicolo Donato (1584): però necessariissimi sono li formenti forestieri, si perche tengono bassi li pretii delli formenti del territorio si perche da loro appresso quei si ha il tutto a sufficientia (se ne viene quantita). Imperoche oltre tutto quello che produce detto territorio, ordenariamente ogn' anno fù bisogno, et è necessario che ne venghino d' altrove al numero di cento et nonanta mille misure almeno, che sono da 45 in 50.000 stara venetiani. b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): capitano ancor continuamente frumenti forestieri, delli quali si potria far un deposito con farlo renovar di anno in anno... b. 79, έκθεση του Marco Cicogna (1578): è necessario che vostra serenità veniandi ogn' anno da 40.000 stara del quale se ne possi anco servire... βλ. και Μ. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe s.*, Paris 1966, σ. 141-7.

25. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. ΙΙΙ, (έκθεση του F. Pasqualigo, 1594), σ. 56-62. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): hà vostra serenita una possessione nel mezo del Regno di Candia chiamato Lasciti, ch' è fra monti alti et aspri, nella summita de quali piace una pianura de circonferentia di 18 miglia, la qual possessione in parte e conferita a molti napolitani, che con le loro famiglie si ridussero ad habitare in Candia, et il restante si affitta a diversi contadini; έκθεση του Alberto Loredan (1590): la Messarea... è fertilissima et nelli anni abbondanti dà in buona parte il vivere alla citta di Candia. b. 61, έκθεση του Marc' Antonio Trivisan (1542): il locho de la sithi... resteria tutta quella campagna libera dalle aque, et tutti se semenaria che affitandola se trazzeria altri tanti formenti quanti al presente traze de terzeria la illustrissima signoria che seria una altra utilita.

οροπέδιο του Λασιθίου έχει στην κορυφή του μια πεδιάδα περιφέρειας 18 μιλίων και είχε δοθεί στις αρχές του 16ου αιώνα για καλλιέργεια σε κατοίκους της περιοχής του Χάνδακα έναντι ενοικίου για περίοδο 15 ετών. Το 1546 ένα μέρος δόθηκε στους πρόσφυγες από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία²⁶. Η γενική διαπίστωση όμως είναι ότι τα τελευταία χρόνια η παραγωγή είχε αισθητά μειωθεί· συγκεκριμένα ο Nadal Donado το 1580 παρατηρεί ότι από τις 18-20.000 μεζούρες που παράγονταν πριν, τώρα είναι ζήτημα αν φθάνουν τις 3, 4 ή 5.000 μεζούρες²⁷, ενώ οι καλλιεργητές έχουν εγκαταλείψει τα κτήματά τους. Όπως διαπίστωσε ο ίδιος από επιτόπια έρευνα, δεν ίσχυαν πλέον οι 15ετείς ενοικιάσεις, αλλά είχαν μειωθεί σε πενταετείς και οι ενοικιαστές μη έχοντας κίνητρα, λόγω της μικρής περιόδου για να αποκομίσουν κέρδη, δεν προσπαθούσαν να βελτιώσουν την παραγωγή, αλλά εγκατέλειπαν τα κτήματα και γίνονταν οφειλότες του Δημοσίου²⁸.

Η Βενετία εφήρμοζε πολιτική σιτάρκειας στο νησί χωρίς όμως να επιτυγχάνει πάντα ευνοϊκά αποτελέσματα. Για να βελτιωθεί η κατάσταση είναι απαραίτητο να δημιουργηθούν κίνητρα για καλύτερη αποδοτικότητα των χωραφιών και αύξηση της παραγωγής· προτείνονται τρόποι ν' αποξηρανθούν βαλτώδεις περιοχές του Λασιθίου²⁹ και να εφαρμοστεί το μέτρο της συνεχούς εμφύτευσης³⁰, δηλ. να μπορούν οι χωρικοί να κληροδοτήσουν το χωράφι, εφ' όσον πληρώνουν τα μισθώματα, ώστε να μην εγκαταλείπεται. Κατά τον Alberto Loredan³¹ το Λασιθί είχε δυνατότητα να παράσχει 80.000 μεζούρες

26. Βλ. σχετ. Μ. Κολουθά-Καραλέκα - Ε. Μοάτσου, Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών στην Κρήτη το 1548, *Byzantinisch-- Neugriechische Jahrbücher*, τ. 22 (1977-84), 1985, σ. 383-390.

27. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): et solevano rendere essi terreni di entrata a vostra serenità secondo gli anni fino a 18, 20 et più mille misure de formenti hor più, hor manco secondo le stagioni, ma pare che de 5 anni in qua sia andata quella entrata talmente declinando, che non solo non si cava a pena 3, 4, ò al più 5.000 misure, ma quelli abitanti sono andati... grossi debitori.

28. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): le affittationi non si potessero fare per più di V anni... che quelli abitanti si sono ritirati, non hanno pagato l' affitto sono rimasti debitori, e il luoco... in gran parte dishabitato. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία* όπ. παρ. ΙΙΙ, (έκθεση του F. Pasqualigo), σ. 60.

29. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Marc' Antonio Trivisan (1542): Resteria tutta quella campagna libera dalle aque et tutti se semenaria... se trazeria altritanti formenti... b. 81, έκθεση του Nadal Donado (1580): Da quei monti, che superano essa campagna nel tempo della vernata dircorrendo le acque nascono torrenti, che inondano in diversi luochi quelle semenason, et fanno gran danno. A questo si può rimediare...

30. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. τ. Ι (έκθεση του J. Mocenigo), σ. 185, τ. ΙΙΙ (έκθεση του F. Pasqualigo), σ. 56 κ.ε., τ. IV (έκθεση του B. Moro), σ. 158.

31. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590): nelli anni fertili si raccogliono 80 miglia misure et più di formento.

σιτάρι αν καλλιεργείτο σωστά. Η πρόταση του Giacomo Foscarini³² να ξερριζωθούν όλα τα αμπέλια και να καλλιεργηθούν με σιτηρά δεν εφαρμόζεται και οι μεταγενέστεροι αξιωματούχοι προτείνουν τη συμβιβαστική λύση να ξερριζωθούν τα μισά από τα αμπέλια³³.

Στα χρόνια που εξετάζονται γίνονταν συνεχώς προσπάθειες για να σταθεροποιηθεί η τιμή των σιτηρών σε χαμηλά επίπεδα, περίπου 5 υπέρπυρα τη μεζούρα³⁴ και η διοίκηση επενέβαινε μόνο όταν η τιμή υπερέβαινε το ποσό αυτό³⁵. Ο Marco Cicogna³⁶ επισημαίνει ότι το 1578 η τιμή είναι υψηλή, φθάνει τα 12 και 15 υπέρπυρα τη μεζούρα, ενώ η ποσότητα δεν επαρκεί ούτε για 8 μήνες το χρόνο. Οι αξιωματούχοι συχνά παρατηρούν ότι, αν οι ευγενείς ήταν συνεπείς στην υποχρέωσή τους να παραδίνουν το 1/4 της ετήσιας παραγωγής τους στην Σιταποθήκη, δεν θα υπήρχε πρόβλημα σιτοδείας στο νησί³⁷. Ο Gaspar Rhenerius³⁸ προτείνει να επιχορηγούνται οι φεουδάρχες με ένα σολδίο για κάθε μεζούρα σιταριού, ώστε να προσκομίζουν με μεγαλύτερη ευχαρίστηση το 1/4 της ετήσιας παραγωγής τους στην Σιταποθήκη. Ο Nicolo Donado³⁹ το 1584 προτείνει να συγκροτηθεί νέο κατάστιχο όλων των κτημάτων και των ιδιοκτητών του διαμερίσματος του Χάνδακα, για να δουν πόσο εισόδημα αποφέρουν και όπως μας πληροφορεί, θα ήταν δυνατόν να συγκεντρωθεί ποσότητα 18.000 μεζουρών σιταριού το χρόνο.

Το σιτάρι φυλάσσεται στη Σιταποθήκη — χωρητικότητας 70.000 μεζουρών — και στις τάφρους, οι οποίες όμως όταν βρέχει, πλημμυρίζουν και το σιτάρι δεν διατηρείται για αρκετό διάστημα⁴⁰. Πάγιο

32. Βλ. Lamansky, *Secrets*, όπ. παρ. II, σ. 639.

33. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. IV, (έκθεση του B. Moro), σ. 159-60.

34. Βλ. Πλουμίδη, *Πρεσβείες*, όπ. παρ. σ. 92, Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πρεσβεία*, όπ. παρ. σ. 364. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nicolo Donado (1584)... non havendo mai passato li cinque e mezzo ipperperi la misura... però necessariissimi sono li formenti forestieri, si perche tengono bassi li pretii delli formenti del territorio...

35. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πρεσβεία*, όπ. παρ. σ. 363-4.

36. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Marco Cicogna (1578)... non supplisse al viver di quelli popoli et militia se non per mesi otto in circa dell' anno.

37. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Daniel Barbarigo (1567): ritrovai che molti nobeli veneti et cretensi et altri ancor che hano intrade in quel territorio non haveano in esecution delli ordeni di quel regimento... per far condur il quatro di esse alla citta secondo erano tenuti... b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590): del quarto dei formenti... non vien però molti fuggono di darlo per suo ordinario costume...

38. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Rhenerius, όπ. παρ. σ. 154.

39. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Nicolo Donado (1584): d'esser fatto un novo catastico di tutti li terreni, che sono nel territorio et delli possessori di essi per sapere quanto ogn' uno possiede et quanto puo havere d' entrata.

40. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590): il fontico dove vengono posti di formenti è opera meravigliosa e necessaria, la sua longhezza è di 62 passa, et la larghezza di tre in circa; hà tre solari l' uno sopra l' altro, che sono capaci per 70.000 misure... l' anno del 1589 furono riempite 30 fosse, nelle quali andarono misure 22.000 in circa...

αίτημα των ευγενών ήταν να φυλάττουν τα σιτηρά στο σπίτι τους και μόνο σε περίπτωση ανάγκης να τα παραδίνουν στην Σιταποθήκη⁴¹. Επίσης ζητούσαν να διορίζονται κάθε χρόνο δύο ευγενείς υπεύθυνοι για τα σιτηρά (*proveditori sopra le biave*), αλλά η Γερουσία αρνείται⁴². Όπως είναι γνωστό υπήρχε ήδη ένας ευγενής υπεύθυνος της Σιταποθήκης (*officio del fontego di formenti*)⁴³ που διοριζόταν κάθε δύο χρόνια.

Κατά τον Alberto Loredan⁴⁴, πρέπει να υπάρχει χρηματικό απόθεμα ειδικά για την αγορά σιταριού, ώστε σε περίπτωση ανάγκης και ο λαός να συντηρείται και η τιμή να διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα, ενώ αλλιώς οι ιδιώτες θ' ανέβαζαν υπερβολικά την τιμή. Επίσης θα υπήρχε επαρκής ποσότητα και για το παξιμάδι (*biscotto*) των γαλερών. Αυτή είναι και η γενική πρόταση των αξιωματούχων δηλαδή να υπάρχουν στο ταμείο αρκετά χρήματα για ν' αντιμετωπιστεί η ανάγκη αγοράς σιτηρών και κεχριού, ώστε να είναι επαρκώς εφοδιασμένη η πόλη⁴⁵. Η πρόταση του Alvise Giustignan⁴⁶ ήταν ότι, για να υπάρχει αρκετή ποσότητα, πρέπει να αγοράζεται σιτάρι από τουρκικές περιοχές σε καιρό ειρήνης, ενώ σε καιρό πολέμου να συνεισφέρει η Γαληνοτάτη. Συγχρόνως, με την ενίσχυση των καλλιεργειών, σε λίγο καιρό δεν θα χρειαζόταν να γίνει εισαγωγή, διότι θα επαρκούσε η τοπική παραγωγή.

6. Κρασί

Τα κρητικά κρασιά αποτελούν το κυριότερο εισόδημα της Βενετίας στο νησί⁴⁷. Την οργάνωση του επικερδούς αυτού εμπορίου είχαν αναλάβει οι ευγενείς και συχνά το επισημαίνουν όταν θέλουν να επιτύχουν ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων τους ή να διεκδικήσουν περισσότερα οφέλη από τη Γαληνοτάτη. Συγκεκριμένα,

41. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis (αντίγραφο Πρεσβείας 1583, capitolo 3).

42. ASV, *Duca di Candia*, b. 50 bis (αντίγραφο Πρεσβείας, 1583, capitolo 13).

43. Βλ. Πλουμίδη, *Πρεσβείες*, όπ. παρ. σ. 79.

44. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590): *che vi fussero X milia cecchini in deposito... per pagare il quarto et per investire in formenti del paese per bisogno di esso fontico, perche mentre che i suoi rappresentanti haveranno 70 in 80 mille misure di formento, ne risulteranno doi ottimi beni, l' uno che in evento di bisogno si haveria da sustentare quel numeroso popolo, l' altro che si veniria a tener il formento sempre a precii convenienti.*

45. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590): *per il che saria cosa fruttuosissima che vi fussero X milia cecchini in deposito, i quali serviriano et per pagare il quarto, et anco per investire in formenti del paese per bisogno di esso fontico.* b. 81, έκθεση του Nicolò Donado (1584).

46. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Alvise Giustignan (1591).

47. Σχ. με το κρασί βλ. Fr. Thiriet, *Villes et campagnes en Crète vénitienne aux XIVe-XVe siècles, Etudes sur la Romanie gréco-venitienne (X-XVe s.)*, Variorum Reprints 1977, XV, σ. 450, Μ. Παπαδάκη, Συμβολή στη μελέτη γεωργίας και αμπελουργίας της Κρήτης στο 15ο και 16ο α., *Κρητολογία* 4 (1977), σ. 5-25.

οι ευγενείς ζητούν να αρθεί η διατίμηση τόσο στη λιανική, όσο και στη χονδρική πώληση του κρασιού, η οποία είχε θεσπιστεί το 1544, έρχονται όμως σε αντίθεση με τα κατώτερα στρώματα του Χάνδακα, τα οποία διαμαρτύρονται για τις υψηλές τιμές του προϊόντος και ζητούν κρατικό παρεμβατισμό⁴⁸. Οι πληροφορίες για την ετήσια παραγωγή δεν συμπίπτουν. Ο Marc' Antonio Trivisan⁴⁹ το 1542 αναφέρει ότι η παραγωγή κρασιού ξεπερνά τις 80.000 botte· ο Piero Navaier⁵⁰ το 1570, ότι μόνο στο διαμέρισμα του Χάνδακα παράγονται 10.000 botte κρασί μοσχάτο (moscato), από τις οποίες οι 6.000 κατευθύνονται στη Βενετία, και 20.000 botte τύπου λογάδες (logade). Αργότερα, το 1590 ο Alberto Loredan⁵¹ αναφέρει ότι σε καλές εποχές παράγονται 8.000 botte μοσχάτο και μεγάλη ποσότητα διοχετεύεται στη Βενετία· στην Αγγλία στέλνονται 1.500 botte μοσχάτο και κρασιά από το Ρέθυμνο, ενώ στην Κωνσταντινούπολη μικρή ποσότητα από το Ρέθυμνο και τα Χανιά. Οι λογάδες του διαμερίσματος του Χάνδακα φθάνουν στις 24.000 botte και διατίθεται η μισή ποσότητα στην πόλη, ενώ η υπόλοιπη στο διαμέρισμα. Παρά τη μεγάλη ζήτηση του προϊόντος ο Paulo Contarini⁵² παρατηρεί ότι το εμπόριο διέρχεται κρίση. Το προϊόν δεν εξάγεται από το νησί λόγω της αύξησης των εξαγωγικών δασμών. Συγκεκριμένα, ενώ τον πρώτο χρόνο ο δασμός νοικιαζόταν προς 8.000 cechini, τα επόμενα χρόνια κατήντησε να νοικιάζεται λιγότερο. Προηγούμενος εξάγονταν 6-7.000 botte moscato για τη Βενετία, ενώ τώρα μόνο 3-4.000. Το προϊόν παρέμενε στο νησί και σάπιζε, γεγονός επιζήμιο και δυσάρεστο για τους ευγενείς και αστούς παραγωγούς. Ο Hieronymo Taleapetra⁵³ αναφέρει ότι το κρασί υπάρχει σε επαρκή ποσότητα στην πόλη του Χάνδακα. Το 1577 ο Giacomo Foscarini⁵⁴ είχε διαμορφώσει την πρόταση να ξερριζωθούν αμπέλια για να καλλιεργηθούν σιτηρά,

48. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, όπ. παρ. σ. 364.

49. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του Marc' Antonio Trivisan (1542). Η botta αντιστοιχεί με 833 λίτρα.

50. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Piero Navaier (1570): il territorio di Candia è fertilissimo et abundantissimo et specialmente di moscati, de i quali con buona stagione ne fa 10.000 botte all' anno... de altri vini che loro chiamano logade se ne fanno botte 20.000 in circa.

51. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1591), Lamansky, *Secrets II*, όπ. παρ. (απόσπασμα G. Foscarini), σ. 640. Βλ. και Α. Ξηρουχάκη, Το εμπόριον της Βενετίας μετά της Ανατολής κατά το Μεσαίωνα, *Επετηρίδα Κρητικών Σπουδών*, 1 (1938), σ. 271-273.

52. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578): hora che sono abbassati i pretii delle merci la tariffa (comerchio) resta così ingorda che li mercanti vengono a pagar il doppio più di quello che vendono le robbe con grandissimo rissentimento di tutti li mercanti.

53. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του H. Taleapetra (1561): de vini ne sono in quantita et si puol metter per la principale munitione.

54. Βλ. Lamansky, *Secrets II*, όπ. παρ. σ. 639. Σπανάκη, *Μνημεία*, όπ. παρ. IV, σ. 159. (έκθεση του B. Moro).

αλλά η διαταγή του δεν εφαρμόστηκε, προφανώς εξ αιτίας του υψηλού κέρδους που απέφερε το προϊόν. Ο Francesco Basilicata⁵⁵ το 1630 επισημαίνει ότι, αν υπάρχει επάρκεια κρασιού, είναι φρόνιμο να κατακρατείται αρκετή ποσότητα για εφοδιασμό των φρουρίων και να ελέγχεται η εξαγωγή, όταν υπάρχει υποψία για πόλεμο. Την ίδια πρόταση είχε διατυπώσει και ο Filippo Pasqualigo⁵⁶ ότι έπρεπε να επιταχθούν προκαταβολικά όλα τα κρασιά για να περιοριστεί η διανομή και έτσι να υπάρχει επαρκής ποσότητα όλο το χρόνο. Ο Nicolo Donado⁵⁷ το 1598 παρατηρεί ότι οι στρατιώτες κατανάλωναν πάντα χαλασμένο κρασί.

γ. Άλλα προϊόντα

Η Κρήτη ήταν μια εύφορη περιοχή της Ν.Α. Μεσογείου, όπου παράγονταν πολλά προϊόντα, όπως λάδι, τυρί, κερύ, μέλι, κ.λπ.⁵⁸ όχι μόνο για εγχώρια κατανάλωση, αλλά και για εξαγωγή. Ιδιαίτερα για το λάδι αναφέρεται ότι υπήρχε επάρκεια και η παραγωγή του λαδιού αρκούσε για τις ανάγκες δύο χρόνων, ενώ θα ήταν δυνατόν να αυξηθεί η παραγωγή, ώστε σε 10-15 χρόνια να μετατραπεί το νησί σε άλλη Απουλία⁵⁹. Οι κάτοικοι του Χάνδακα καταγγέλλουν παράνομη εμπορία του προϊόντος από τους ρέκτορες Σητείας και Ιεράπετρας⁶⁰.

Το αλάτι που αποτελούσε μονοπώλιο της Βενετίας χρησιμοποιείται στο νησί και τα επιπλέον 30.000 stara ιδίως της Spinalonga που θεωρείτο καλύτερο, διοχετευόταν στη Βενετία⁶¹. Ο Hieronymo Taleapetra⁶² το 1561 αναφέρει ότι το αλάτι πωλείται προς 56 soldini το staro (1/10 botta), που είναι το 1/6 της τιμής πώλησης στη Βενετία και αποφέρει 40.000 υπέρπυρα στα δύο χρόνια. Η τιμή του προϊόντος έχει

55. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία*, V (έκθεση του Fr. Basilicata), σ. 221.

56. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεία* III, (έκθεση του F. Pasqualigo), σ. 20.

57. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598): che l' povero soldato con poco e niun vantaggio beve quasi sempre vino corrotto la maggior parte et quasto, dove bisogna pensar a miglior modo.

58. ASV, *Relazioni*, p. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590): questo Regno ha cosi benigno il clima, che lo fa abbondante de grani, vini, ogli, formazzi, sali, lane, sede, grane, cere et de infinite altre cose necessarie al vivere humano.

59. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590) ...de ogni un' anno è assai abbondante, l' altro ristretto, mà però ne sono sempre per uso dell' isola, et ne vengono condotti a Venetia in buona quantita, et ogni di più andera crescendo questa entrata...

60. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Πρεσβεία*, όπ. παρ. σ. 365.

61. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590). Βλ. και J.C. Hocquet, *Le sel et la fortune de Venise*, τ. 1, Lille 1969-79, σ. 195 κ.ε.

62. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Hieronymo Taleapetra (1561): vendendosi in quell' isola il sale solamente soldini 56, il staro venetiano che sono marchetti 20 et manco che è un sesto di quello ch' el si vende in questa citta che il capo di tutto il suo stado.

αισθητά αυξηθεί· όπως επισημαίνει ο Paulo Contarini⁶³ το αλάτι έφθασε στα 54 soldini τη μεζούρα, ενώ παλαιότερα ήταν 14 soldini και ο δασμός αυξήθηκε αρκετά χωρίς να δημιουργηθεί δυσарέσκεια στους κατοίκους. Ο Nicolo Donado το 1598 αναφέρει ότι το αλάτι πωλείται 56 soldini τη μεζούρα⁶⁵.

Άλλα προϊόντα που αναφέρονται είναι το τυρί· η ποσότητα είναι μεγάλη μέχρι 700 migliara το χρόνο⁶⁶. Κατά τον Alberto Loredan⁶⁷ παράγονται 500 miera· τα 100 καταναλώνονται στην πόλη και 300-400 αποστέλλονται στη Βενετία· η παραγωγή μειώθηκε διότι ελαττώθηκαν τα λιβάδια και κατά συνέπεια δεν εκτρέφονταν αρκετά ζώα. Κατά τον Paulo Contarini⁶⁸, επειδή οι δασμοί αυξήθηκαν, οι έμποροι εγκαταλείπουν το εμπόρευμα και το τυρί παραμένει στο νησί.

Επίσης παράγεται αρκετή ποσότητα από μαλλί, λινό και μετάξι που καλύπτει τις ανάγκες του Regno και σημαντικό μέρος αποστέλλεται στη Βενετία⁶⁹. Το μέλι είναι καλής ποιότητας και εξάγεται στην Αλεξάνδρεια, Ρόδο και Κωνσταντινούπολη⁷⁰.

63. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του P. Contarini (1578).

64. ASV, *Relazioni*, b. 61, έκθεση του M. Antonio Trivisan (1542): i populi non senteriano questa gravezza per esser minima perche una misura de sal non si consuma per testa al anno, considerando che antigamente pagavano tre volte piu il sal.

65. ASV, *Relazioni*, b. 79, έκθεση του Nicolo Donado (1598).

66. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Pietro Navaier (1570). Το miera ή migliario αντιστοιχεί με 477 κιλά.

67. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Alberto Loredan (1590): se possono far da 500 miera de formazi... la qual quantità è più ristretta dei tempi passati perche essendo si ridotti a cultura diversi terreni se sono ristretti i pascoli, et per conseguenza li animali non sono in quella copia.

68. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Paulo Contarini (1578).

69. ASV, *Relazioni*, b. 78, έκθεση του Alberto Loredan (1590): Di grane, lane, sede, cere et lini, se ne fanno honesta quantità, oltre il bisogno del Regno ne viene estrate per Venetia buona parte et tutto in perfettione, et di bontà, et di eccellentia. έκθεση του Pietro Navaier (1570): De lini una copia grande, parte de quali restano nel regno per far telle, et parte si cavano per questa città, de lane quantita grande, le quali restano nell' isola per il vestir de tutti i contadini del regno, di grane buona quantita, et medesimamente di sede...

70. ASV, *Relazioni*, b. 81, έκθεση του Pietro Navaier (1570). Βλ. και Χρύσα Μαλτέζου, Τιμές αγαθών και αμοιβές εργασίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αι.), *Σύμμεικτα*, 6 (1985), σ. 22-23, Fr. Thirièt, Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle σ. 340-343 εν *Etudes sur la Romanie greco-vénitienne (Xe-XVe s)*, Variorum Reprints, London 1977.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Παρά τα αλληπάλληλα πλήγματα που υπέστη το εμπόριο της Βενετίας στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, η Γαληνοτάτη Δημοκρατία δεν μείωσε τις προσπάθειες για να διατηρήσει τη θαλασσοκρατία στη Μεσόγειο και κατόρθωσε να επιτύχει οικονομική ανάκαμψη στο δεύτερο μισό του αιώνα. Παρ' όλα αυτά το βενετικό εμπόριο διέρχεται κρίση που επιτείνεται στην τελευταία δεκαετία του αιώνα με την εμφάνιση αγγλικών και ολλανδικών εμπορικών πλοίων στη Μεσόγειο. Μέχρι τη διάλυση της Δημοκρατίας από τον Ναπολέοντα το 1797, η Βενετία παραμένει μια περιθωριακή δύναμη που προσπαθεί να επιβιώσει ανάμεσα στην Οθωμανική Ανατολή και τη Χριστιανική Δύση¹.

Στη Μεσόγειο η Βενετία ασκούσε καθαρά αμυντική πολιτική, αλλά δεν κατάφερε να διατηρήσει παρά ελάχιστες από τις ναυτικές βάσεις της λόγω της τουρκικής επέκτασης. Ιδιαίτερα η Κρήτη αποτελούσε την κυριότερη αποικία της στο δεύτερο μισό του 16ου και η Γαληνοτάτη, κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες για να τη διατηρήσει. Έστειλε τους ικανότερους αξιωματούχους και φρόντιζε για την αρτιότερη αποδοτικότητα της Κρήτης στον τομέα της άμυνας· λόγω του επικείμενου τουρκικού κινδύνου εφήρμοζε πολιτική προσεταιρισμού των υπηκόων στο νησί αποφεύγοντας όμως να δυσανεσθήσει την κυρίαρχη τάξη των ευγενών στην οποία στηριζόταν τόσο στρατιωτικά όσο και οικονομικά· έτσι αντιμετώπιζε με συμπάθεια τα αιτήματα των υπηκόων, εφ' όσον δεν προσέκρουαν στα πολιτικά και οικονομικά της συμφέροντα· τους χρησιμοποιούσε σε στρατιωτικές και διοικητικές θέσεις και το κυριότερο έδειχνε ανεκτικότητα στον θρησκευτικό τομέα, αφήνοντας ελεύθερη την άσκηση της λατρείας.

Όπως παρουσιάζεται όμως στις πηγές, τα κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα της Κρήτης παραμένουν ίδια σε όλη τη διάρκεια του 16ου και η Γαληνοτάτη καλείται να δώσει λύσεις, αλλά αδυνατεί λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και της διοικητικής αδυναμίας της.

Το τέλος του αιώνα βρίσκει τη Βενετία ανήμπορη να αντιμετωπίσει τον εχθρό παρά τις επίμονες προσπάθειες που καταβάλλει.

1. Βλ. Mc Neil, *Venice*, σ. 129-143, Bouwsma, *Venice*, σ. 104-107.

Πίνακας πληθυσμού Χάνδακα

Έτος	Διαμέρισμα Χάνδακα	Πόλη Χάνδακα	Χωριά	Στρατεύσιμοι Διαμερίσματος	Πόλης	Πηγή
1538	92.112	—	434	23.528	—	MA. Trivisan
1570	60.000	21.363	496	15.000	5.000	P. Navaier
1580	111.109	17.973	486	52.357	6.274	Nadal Donado
1584	80.126	12.691	486	—	4.011	Nicolo Donado
1589	76.000	16.000	486	20.000	5.000	J. Mocenigo
1590	55.000	16.000	—	—	—	A. Loredan

Ο πληθυσμός ολόκληρου του νησιού, κατά τον A. Loredan, το 1590 ανερχόταν σε 188.288 κατοίκους και οι στρατεύσιμοι σε 65.000.

Πίνακας εσόδων - εξόδων του ταμείου του Χάνδακα

Έτος	Έσοδα	Έξοδα	Πηγή
1561	30.450 δουλ. Κρήτης (23.000 Βεν.)	—	H. Taleapetra
1570	30.590 δουλ. Κρήτης (21.354 Βεν.)	35.500 (25.575)	P. Navaier
1577	133.236 δουλ.	141.000	M. Cicogna
1580	54.000	135.800	Nadal Donado
1590	48.000	34.000	A. Loredan
1591	82.000	50.000	J. Bembo
1598	120.000	138.000	Nicolo Donado

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ανέκδοτες πηγές

Archivio di Stato di Venezia

Collegio-Relazioni, b. 61 (εκθέσεις: Francesco Bernardo 1540, Marc' Antonio Trivisan 1542), b. 79 (εκθέσεις: Marco Cicogna 1578, Juan Mocenigo, 1593, Nicolo Donado, 1598), b. 81 (εκθέσεις: Hieronymo Taleapetra, 1561, Aloysius Gritti, 1555, Daniel Barbarigo, 1567, Pietro Navaier, 1570, Paulo Contarini, 1578, Nadal Donado, 1580, Nicolo Donado, 1584, Alberto Loredan, 1590, Juan Bembo, 1591, Conte Honorio Scotti, 1595).

Duca di Candia, b. 50 bis Copia del libro della cancellaria maggiore di Candia sotto il excell. Nicolo Donato duca di Candia 1583. (αντίγραφο πρεσβείας ευγενών Κρήτης 1583).

Capi del Consiglio dei Dieci. Lettere di Rettori, b. 285.

Β. Δημοσιευμένες πηγές και βοηθήματα

Αλεξίου Στ., Το κάστρο της Κρήτης και η ζωή του τον 16ο και 17ο αι., *Κρητικά Χρονικά*, 19 (1965), σ. 146-178.

Ankori Zvi, Jews and the Jewish Community in the history of Medieval Crete, *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Γ', Αθήνα 1968, σ. 312-367.

Aymard M., *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe s.*, Paris 1966.

— Chiurmes et galères dans le seconde moitié du XVIe s., *εν il Mediterraneo nella seconda metà del' 500 alla luce di Lepanto a cura di G. Benzoni*, Firenze 1974, σ. 71-91.

Bouwsma W., *Venice and the defense of Republican Liberty*, California Univ. 1968, 1984.

Braudel F., La vita economica di Venezia nel secolo XVI, *εν La civiltà veneziana del Rinascimento*, Firenze 1958, σ. 81-102.

— *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, Paris 1966.

Cessi R., *Storia della Repubblica di Venezia*, Firenze 1981².

Chabod F., Venezia nella politica italiana ed Europea del Cinquecento, *εν La civiltà veneziana del Rinascimento*, Firenze 1958, σ. 27-55.

Cipolla C., *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση*, Αθήνα 1988.

- Concina, E. Sostener in vigore le cose del mare. Arsenali, Vascelli, Cannoni, *εν Venezia et la difesa del Levante da Lepanto a Candia (1570-1670)*, Venezia 1986.
- Cozzi, G. La politica del diritto nella Republica di Venezia, *εν Stato, Società e giustizia nella Republica Veneta (XV-XVIII sec.)*, a cura di G. Cozzi, τ. 1, Roma 1985, σ. 15-152.
- Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986.
- Gerola G., *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, τ. I, 1-2, Venezia 1905-6.
- Una descrizione di Candia del Principio del seicento, «*Atti dell' I. R. Accademia di Scienze, Lettere et Arti degli Agiati in Rovereto*» serie III, vol. XIV, fasc., III-IV (1908), Rovereto 1908.
- Γιαννόπουλος Ι., *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο Βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1)*, Αθήνα 1978.
- Gullino, G. Considerazioni sull' evoluzione del sistema fiscale veneto tra il XVI et il XVIII secolo, *εν Il sistema fiscale veneto. Problemi e aspetti, XV-XVIII sec.* a cura di G. Borelli, P. Lanaro, F. Vecchiato, Verona 1982, σ. 59-91.
- Hale, J. From peacetime establishment to fighting Machine: the venetian army and the war of Cyprus and Lepanto, *εν Il Mediterraneo nella seconda metà del' 500 alla luce di Lepanto a cura di G. Benzoni*, Firenze 1974, σ. 163-184.
- Hocquet J.C., *Le sel et la Fortune de Venise*, τ. 1. Production et monopole, Lille 1969-79, τ. 2. Voiliers et commerce en Méditerranée (1200-1650), Paris 1975.
- J. Israel, *European jewry in the age of mercantilism, 1550-1750*, Oxford 1985.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι, Εκδοτική Αθηνών 1974.
- Jedin, H. Gasparo Contarini e il contributo veneziano alla riforma cattolica, *εν La Civiltà veneziana del Rinascimento*, Firenze 1958, σ. 103-124.
- Karapidakis N., *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVIe s.)*, Thèse pour l'obtention du diplôme del' archiviste-paléographe, Paris 1983.
- Κολυβά-Καραλέκα Μαριάννα — Ε. Μοάτσος, Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548, *Byzantinisch-neugriechische Jahr-bucher* 22 (1977-84), Athen 1985.
- Lamansky V., *Secrets d' Etat de Venise*, τ. 2, Saint-Petersbourg 1884 (φωτ. ανατ. 1968).
- Lane F. *Venetian Ships and shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1934.
- Lane F. - Mueller R., *Money and banking in Medieval and Renaissance Venice*, τ. 1, Baltimore 1985.
- Μανουσάκας Μ., Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησια-

- στική ιστορία της Κρήτης του 14ου και 16ου αι. (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος), *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 15 (1961), σ. 149-233.
- Μαλτέζου Χρύσα, Τιμές αγαθών και αμοιβές εργασίας στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αι.), *Σύμμεκτα* 6 (1985), σ. 1-32.
- Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669), εν *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 107-161.
- Η φρούρηση των παραλίων του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Κατάλογος σκοπιών, *Αριάδνη* 1 (1983), σ. 139-172.
- Mc Neill W., *Venice the hinge of Europe, 1081-1797*, Chicago 1974.
- Morachiello, P. Candia. I baluardi del Regno, εν *Venezia e la difesa del Levante da Lepanto a Candia (1570-1670)*, Venezia 1986, σ. 133-143.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία, Η έκθεση του Καπετάνιου Gaspar Rhenierius (1563). Στοιχεία για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη και ιδιαίτερα για το Χάνδακα, *Παρουσία* 1 (1982), σ. 138-163.
- Πρεσβεία των κατοίκων του Βενετοκρατούμενου Χάνδακα στα μέσα του 16ου αι. (1561), *Παρουσία* 5 (1987), σ. 355-397.
- Το φεουδαρχικό ιππικό της Κρήτης στις αρχές του 17ου αι., *Παρουσία* Στ' (1989), σ. 299-339.
- Παναγιωτάκης Ν., Ο ποιητής του Ερωτόκριτου, *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (1976), Β', Αθήνα 1981, σ. 329-395.
- *Η Κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Αθήνα 1986.
- Παπαδάκη Ασπασία, Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τον 16ο και 17ο αι. *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σ. 99-136.
- Παπαδάκης Μ., Συμβολή στη μελέτη γεωργίας και αμπελουργίας της Κρήτης στο 15ο και 16ο αι., *Κρητολογία* 4 (1977), σ. 5-25.
- Παπαδία-Λάλα Αναστασία, Cittadini και κάτοικοι πόλεων. Κοινωνική διαστρωμάτωση στα Βενετοκρατούμενα Χανιά (μέσα 16ου-17ου αι.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη» της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 1984, Α', Αθήνα 1985, σ. 59-66.
- Πλουμίδης Γ., *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Ιωάννινα 1986.
- *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα 1985.
- Santschi Elisabeth, Contribution à l'étude de la communauté juive en Crète vénitienne au XIVe s., d'après des sources administratives et judiciaires, *Studi Veneziani* 15 (1973), σ. 177-211.

- Σπανάκης Στ., *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. Ι, Ηράκλειο 1940.
- *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. ΙΙΙ, Ηράκλειο 1953.
- *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. ΙV, Ηράκλειο 1958.
- *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. V, Ηράκλειο 1969.
- Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), σ. 243-288.
- Starr J., *Jewish Life in Crete under the rule of Venice*, *American Academy for Jewish Research, Proceedings XII* (1942), σ. 59-114.
- Στεριώτου Ιωάννα, Αρχές χαράξεων και κατασκευής των οχυρώσεων του 16ου αι. και η εφαρμογή τους στις οχυρώσεις του Χάνδακα, *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1976*, Β', Αθήνα 1981, σ. 449-475.
- Tenenti A., *Cristoforo da Canal. La marine vénitienne avant Lépante*, Paris 1962.
- Θεοτόκης Σπ., Ιάκωβος Φωσκαρίνης ή η Κρήτη το 1570, *Επετηρίδα Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 1 (1938), σ. 186-206.
- Thiriet Fr., *La Romanie Vénitienne au Moyen Age*, Paris 1975².
- *Etudes sur la Romanie gréco-vénitienne (X^e-XVes)*, Variorum Reprints, London 1977. XIV, Problemi dell' amministrazione veneziana nella Romania XIV-XVe s., σ. 773-782. IX, Candie grande place marchande dans la premiere moitié du XVe s. - σ. 338-352.
- *Eglises, fidèles et clergés en Grèce vénitienne (1204-XVes.)*, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1976*, Αθήνα 1981, σ. 484-500.
- Τωμαδάκης Ν., Οι ορθόδοξοι παπάδες επί Ενετοκρατίας και η χειροτονία αυτών, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), σ. 39-72.
- Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1210-1669), *Κρητολογία* 4 (1977), σ. 39-48.
- Τσιρπανλής Ζ., *Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967.
- Νέα στοιχεία σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος) από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα, *Ελληνικά* 20 (1967), σ. 42-106.
- Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968.
- Viaro, A., La pena della galera. La condizione dei condannati a bordo delle galere veneziane, *εν Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (XV-XVIII sec.) a cura di Gaetano Cozzi*, τ. 1, Roma 1985, σ. 377-430.
- Ξανθουδίδης Στ., Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας (1909), *εν Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σ. 112-126.

- Οι άρχοντες Βαρούχαι ως φεουδάρχαι (1908), εν *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σ. 93-105.
- *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939.
- Χάνδαξ - Ηράκλειο, *Ιστορικά σημειώματα*, Ηράκλειο 1927.
- Ξηρουχάκης Α., *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934.
- Το εμπόριο της Βενετίας μετά της Ανατολής κατά το Μεσαίωνα. *Επετηρ. Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 1 (1938), σ. 17-61, 2 (1940), σ. 241-296.
- Ζουδιανός Ν., *Ιστορία της Κρήτης επί Ενετοκρατίας*, τ. 1, Αθήνα 1960.

RÉSUMÉ

Maria Dourou-Eliopoulou, *Candie au deuxième moitié du 16e siècle d'après les rapports inédits des officiers vénitiens*

Les informations fournies par les sources de l'époque nous aident à former une idée claire de la situation générale de Crète, surtout de la ville majeure de Candie, au point de vue administrative, militaire, sociale et économique. Tous les représentants vénitiens à l'île sont d'accord que la colonie se trouve à un état déplorable et il est absolument nécessaire de prendre des mesures la plus vite possible. Les grands problèmes que occupent la métropole sont les fortifications et la défense en général de l'île, les relations de l'administration locale (reggimento) avec la population indigène et la situation financière. Comme il en résulte, par la répétition des mêmes propositions pendant tout le siècle Venise n'a plus la puissance d'améliorer la situation et affronter la menace turque éminente.